

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

128722

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ SANAYİ
KOMPLEKSLERİNİN MEKANSAL ANALİZİ: NAZILLI,
KAYSERİ, BURSA VE ESKİŞEHİR ÖRNEKLERİ

Mimar Senem ZEYBEKOĞLU

FBE Mimarlık Anabilim Dalı Mimari Tasarım Programında
Hazırlanan

YÜKSEK LİSANS TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

128722

Doc. Dr. Ömür Borkul

Tez Danışmanı: Prof. Altan AKI

Doc. Dr. Turkan Ulusu Uraz

Ömür Borkul

Altan AKI

Turkan Ulusu Uraz

İstanbul, 2002

İÇİNDEKİLER

KISALTMA LİSTESİ.....	iv
ŞEKİL LİSTESİ.....	v
ÇİZELGE LİSTESİ.....	viii
ÖNSÖZ.....	ix
ÖZET.....	x
ABSTRACT.....	xi
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Problemin Tanımı ve Amaç.....	1
1.2 Yöntem ve Kapsam.....	3
2. SANAYİLEŞME	5
2.1 Sanayileşme.....	5
2.2 Sanayileşme ve Kentler.....	7
2.3 Şirket Şehirleri.....	10
3. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME ve SANAYİLEŞME.....	14
3.1 Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Hedefleri.....	14
3.2 Türkiye Cumhuriyeti'nin Kalkınma Projesi'nin Bir Parçası Olarak Sanayileşme.....	16
3.2.1 19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Sanayi.....	16
3.2.2 Cumhuriyet Türkiye'sinde Sanayileşme Çabaları.....	19
3.2.2.1 İzmir İktisat Kongresi.....	20
3.2.2.2 1923-1932 Dönemindeki Sınai Gelişme.....	22
3.2.2.3 Sanayileşmede Devlet Girişiminin Ortaya Çıkışı ve Devletçilik.....	23
3.2.2.4 Yasal Gelişmeler.....	25
3.2.2.5 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı.....	26
4. TÜRKİYE'DEKİ ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ SANAYİ KURULUŞLARININ TEMEL ÖZELLİKLERİ.....	30
4.1 Ülke Ölçeğinde Genel Bir Değerlendirme.....	30
4.2 Planlama.....	31
4.3 Hizmetler.....	32
4.4 Rekreasyon.....	33
4.5 Konutlar.....	33
4.6 Sosyal Yenilikler.....	34
5. TÜRKİYE'DE SANAYİ KOMPLEKSLERİ ÖRNEKLERİ.....	35
5.1 Sümer Holding A.Ş. Nazilli Basma Fabrikası.....	35
5.1.1 Nazilli İlçesi.....	35
5.1.2 Fabrikanın Kuruluşu.....	36
5.1.3 Planlama.....	37

5.1.4	Hizmetler ve Rekreasyon	43
5.1.5	Konutlar.....	44
5.2	Sümer Holding A.Ş. Kayseri Pamuklu Dokuma Fabrikası.....	48
5.2.1	Kayseri İli.....	48
5.2.2	Fabrikanın Kuruluşu.....	49
5.2.3	Planlama.....	50
5.2.4	Hizmetler ve Rekreasyon.....	56
5.2.5	Konutlar.....	57
5.3	Sümer Holding A.Ş. Bursa Merinos Yünlü Sanayii İşletmesi.....	60
5.3.1	Kayseri İli	60
5.3.2	Fabrikanın Kuruluşu.....	62
5.3.3	Planlama.....	63
5.3.4	Hizmetler ve Rekreasyon	68
5.3.5	Konutlar.....	70
5.4	Eskişehir Şeker Fabrikası.....	72
5.4.1	Kayseri İli	72
5.4.2	Fabrikanın Kuruluşu.....	74
5.4.3	Planlama.....	74
5.4.4	Hizmetler ve Rekreasyon.....	78
5.4.5	Konutlar.....	80
6.	SONUÇ.....	82
	KAYNAKLAR.....	85
	ÖZGEÇMİŞ.....	88

KISALTMA LİSTESİ

B.B.Y.S.P. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 2.1 Ebenezer Howard'ın Önerdiği Üç Çekim Alanı, (Kostof, 1991).....	9
Şekil 2.2 Howard'ın Bahçe Kent Modeli, (Kostof, 1991).....	9
Şekil 2.3 Robert Owen "Kooperatif Köyü Projesi", 1816, (Kostof, 1991).....	10
Şekil 2.4 Saltaire'in Yerleşim Planı (Kostof, 1991).....	11
Şekil 2.5 Saltaire Kuşbakışı Görünümü (Kostof, 1991).....	12
Şekil 2.6 Pullman yerleşim planı, (Crawford, 1995).....	13
Şekil 2.7 Pullman sıra evleri, (Crawford, 1995).....	13
Şekil 3.1 Birinci ve ikinci beş yıllık sanayi planlarına göre kurulmuş, kurulmakta ve kurulacak olan sanayiın yerleri, (İnan,1972).....	29
Şekil 5.1 Nazilli ilçesi ulaşım hatları ve tarihsel gelişimini gösteren harita, (Aldan, 1990).....	35
Şekil 5.2 Atatürk Sümerbank Nazilli Basma Fabrikasının açılışında, (Yorulmaz, 1983).....	37
Şekil 5.3 Nazilli Basma Fabrikası'nın Nazilli'ye göre konumu, 1934 yılına ait Turkstroj planı, (Fabrika arşivi).....	37
Şekil 5.4 1934 tarihli fabrika vaziyet planı önerisi, Turkstroj tarafından hazırlanmış proje, (Fabrika arşivi).....	38
Şekil 5.5 1942 tarihli Fabrika Vaziyet Planı, (Fabrika arşivi).....	38
Şekil 5.6 Fabrikanın giriş bölümü, (Fabrika arşivi).....	39
Şekil 5.7 Fabrika giriş kapısı, (Fabrika arşivi).....	39
Şekil 5.8 Yönetim binasından bir görünüş, (Fabrika arşivi).....	40
Şekil 5.9 Yemekhane binası, (Fabrika arşivi).....	40
Şekil 5.10 İçeriden girişe bakış, (İzmir Koruma Kurulu arşivi).....	41
Şekil 5.11 Dokuma salonunun planı, (Fabrika arşivi).....	41
Şekil 5.12 Dokuma salonunun kesitleri, (Fabrika arşivi).....	41
Şekil 5.13 Atölyelerden görünüş, (Fabrika arşivi).....	42
Şekil 5.14 Atölyelerden görünüş, (İzmir Koruma Kurulu arşivi).....	42
Şekil 5.15 Dokuma salonunun içinden bir görünüş, (Fabrika arşivi).....	43
Şekil 5.16 1953 tarihli plan, (Fabrika arşivi).....	44
Şekil 5.17 1950'lerde çekilmiş bir hava fotoğrafı, (Fabrika arşivi).....	45
Şekil 5.18 1967 tarihli fabrika vaziyet planı, (Fabrika arşivi).....	45
Şekil 5.19 Dış apartmanlar (şekil 5.18'de 22 numaralı bina).....	46
Şekil 5.20 Dış apartmanlardan bir görünüş, (Özel çekim).....	46
Şekil 5.21 İşçi evi tip:1, 1953.....	47
Şekil 5.22 İşçi evi tip:2,1953.....	47
Şekil 5.23 İşçi evi tip:3, 1953.....	47
Şekil 5.24 İşçi evlerinden bir görünüş, (Özel çekim).....	47
Şekil 5.25 Kayseri kenti planı, (Aru, 1998).....	49
Şekil 5.26 Kentin gelişme yönleri, (Aru, 1998).....	50
Şekil 5.27 Kayseri kenti yerleşim planı, (Kayseri İl Yıllığı, 1973).....	50
Şekil 5.28 Fabrika vaziyet planı, (Aslanoğlu, 1980).....	51
Şekil 5.29 Demiryolu bağlantısı ile beraber fabrikanın genel görünümü, (Fabrika arşivi).....	51
Şekil 5.30 Fabrikanın giriş bölümü, (Fabrika arşivi).....	52
Şekil 5.31 İlk yapıldığı sırada fabrika umumi girişi, (Fabrika arşivi).....	52
Şekil 5.32 Yönetim binası, (Fabrika arşivi).....	52
Şekil 5.33 Fabrika binasından bir diğer görünüş, (Celal Bayar Vakfı arşivi).....	53
Şekil 5.34 Güç santrali, (Celal Bayar Vakfı arşivi).....	53
Şekil 5.35 Elektrik santrali, (Celal Bayar Vakfı arşivi).....	54

Şekil 5.36 Elektrik santrali, (Özel çekim).....	54
Şekil 5.37 Fabrika binası ve su deposu, (Özel çekim).....	54
Şekil 5.38 Chernikhov, mimari fanteziler, (Cooke, 1989).....	55
Şekil 5.39 Fabrika hizmet birimleri, (Aslanoğlu, 1980).....	56
Şekil 5.40 Fabrikada rekreasyon alanları, (Aslanoğlu, 1980).....	57
Şekil 5.41 Fabrika konut alanları, (Aslanoğlu, 1980).....	57
Şekil 5.42 Bekar apartmanı.....	58
Şekil 5.43 Dış Vazife Evleri.....	58
Şekil 5.44 İç Vazife Evleri.....	58
Şekil 5.45 Dış usta apartmanları.....	58
Şekil 5.46 Dış usta apartmanları görünüşü, (Özel çekim).....	59
Şekil 5.47 Bursa kenti arazi kullanımı, (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2001).....	60
Şekil 5.48 Kentin gelişme yönlerini gösteren harita, (Aru, 1998).....	61
Şekil 5.49 Merinos Fabrikası ve Kültür park hava fotoğrafı, (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2001).....	63
Şekil 5.50 Fabrika Yerleşim Planı, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi).....	64
Şekil 5.51 Fabrika giriş kapısı ve su kulesi, (Özel çekim).....	64
Şekil 5.52 Yönetim, (Özel çekim).....	65
Şekil 5.53 Yönetim, (Aslanoğlu, 1980).....	65
Şekil 5.54 Ambar ve atölyeler, (Özel çekim).....	66
Şekil 5.55 Dokuma ünitesi, (Özel çekim).....	66
Şekil 5.56 İplik ünitesi, (Özel çekim).....	66
Şekil 5.57 Su soğutma kulesi, (Özel çekim).....	67
Şekil 5.58 Güç santrali, (Özel çekim).....	67
Şekil 5.59 İplik ünitesinin içinden bir görünüş, (Özel çekim).....	67
Şekil 5.60 Fabrikanın hizmet ve rekreasyon alanları, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi)...	68
Şekil 5.61 Memur yemekhanesi, (Özel çekim).....	68
Şekil 5.62 Misafirhane, (Özel çekim).....	69
Şekil 5.63 Kreş, (Özel çekim).....	69
Şekil 5.64 İlkokul, (Özel çekim).....	69
Şekil 5.65 Fabrikayı gösteren hava fotoğrafı, 1950'ler, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi)	70
Şekil 5.66 Konutların yerleşimi, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi).....	70
Şekil 5.67 C 14 plan ve görünüşleri.....	71
Şekil 5.68 C 14 lojmanı, (Özel çekim).....	71
Şekil 5.69 Apartmanlar, (Özel çekim).....	71
Şekil 5.70 1896 yılında Eskişehir yerleşim planı, (Ertin, 1994).....	72
Şekil 5.71 1923-50 yıllarında Eskişehir'de yerleşim ve mekansal kullanım, Ertin, 1994).	74
Şekil 5.72 Eskişehir Hava Fotoğrafı, (Kılıç, 1998).....	75
Şekil 5.73 Eskişehir Şeker Fabrikası, yerleşim planı, (Turan, 1958).....	75
Şekil 5.74 Eskişehir Şeker Fabrikası yerleşim planı, (Eskişehir Belediyesi).....	76
Şekil 5.75 Fabrikanın yapım aşamasından bir görünüş, (Turan, 1958).....	76
Şekil 5.76 Fabrika binasından bir görünüş, (Turan, 1958).....	77
Şekil 5.77 Fabrika binasından bir görünüş, (Turan, 1958).....	77
Şekil 5.78 Fabrikanın içinden bir görünüm, (Turan, 1958).....	77
Şekil 5.79 Porsuk suyunun kullanımı, (Turan, 1958).....	78
Şekil 5.80 Kız yurdu, (Özel çekim).....	78
Şekil 5.81 Yönetim binası ve fabrika binasının birlikte görünümü, (Turan, 1958).....	79
Şekil 5.82 Fabrika yönetim binasının bugünkü görünüşü, (Özel çekim).....	79
Şekil 5.83 Rekreasyon alanları, (Eskişehir Belediyesi).....	79
Şekil 5.84 Fabrika çocuk bahçesi, (Turan, 1958).....	80

Şekil 5.85 Fabrikada çalışan kadın işçiler, (Turan, 1958).....	80
Şekil 5.86 Fabrikanın havadan görünümü, (Kılıç, 1998).....	80
Şekil 5.87 Fabrika konut alanları, (Eskişehir Belediyesi).....	81
Şekil 5.88 İşçi lojmanları, (Özel çekim).....	81
Şekil 5.89 Lojmanlardan bir görünüm, (Turan, 1958).....	81

ÇİZELGE LİSTESİ

Çizelge 2.1 Kuruluşların ve çalışanların sektörel dağılımı, 1913-1915 sanayi sayımı (Ökçün, 1998).....	19
Çizelge 2.2 1921'deki Ulusal Sınırlar içinde bulunan sanayii kuruluşları (Tayanç, 1973).....	20
Çizelge 2.3 Sanayi dallarına göre kuruluşların ve çalışanların dağılımı, 1927 sanayi sayımı (Tayanç, 1973).....	22
Çizelge 2.4 B.B.Y.S.P. uyarınca kurulacak fabrikaların bölgesel dağılımı (Tayanç, 1973).....	27
Çizelge 5.1 1927 Sanayi Sayımı'na göre Nazilli'de işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969).....	36
Çizelge 5.2 1927 Sanayi Sayımı'na göre Kayseri'de işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969).....	48
Çizelge 5.3 1927 Sanayi Sayımı'na göre Bursa'da işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969).....	62
Çizelge 5.4 1927 Sanayi Sayımı'na göre Eskişehir'de işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969).....	73

ÖNSÖZ

Tezimin hazırlanmasındaki değerli katkıları dolayısıyla tez danışmanım Prof. Altan AKI'ya ve değerli hocam Doç Dr. Türkan Uluş URAZ'a, benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma, çalışmalarım boyunca gösterdikleri anlayış ve destekleri dolayısıyla Y.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Çevre Düzenleme Bilim Dalı öğretim üyelerine teşekkür ederim.

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu andan itibaren “tam bağımsız” bir ülke oluşturma hedefiyle hareket etmiştir ve bir çağdaşlaşma ve modernleşme projesi uygulamıştır. Bu projenin kurumsal, ekonomik, toplumsal ve bireye yönelik boyutları bulunmaktadır. Ekonomik boyut, çağın koşulları doğrultusunda sanayileşmeyi ve ekonomik bağımsızlığı içermektedir.

Erken cumhuriyet dönemi, Türkiye Cumhuriyeti için ekonomik kalkınma savaşımının verildiği dönem olmuştur. Sanayileşmenin gerçekleşebilmesi için özel girişimcilere çeşitli kolaylıklar sağlanmış, ancak özel sektörün beklenen düzeyde bir sanayileşmeyi gerçekleştirecek sermaye ve deneyime sahip olmadığı görülünce devletçi uygulamalara gidilmiştir.

1930’lu yılların başından itibaren çeşitli yasal düzenlemelerle ve uygulamalarla, devlet ekonomik alanda ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. 1932’de hazırlanmaya başlanan ve 1934 yılında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı da bu uygulamalardan birisidir ve tüketim malları üretimine yönelik olarak Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde fabrikalar kurulmasını öngören bir plandır.

Bu sanayi planı, aynı zamanda cumhuriyetin mekansal stratejileri doğrultusunda uygulanmıştır. Fabrikaların yerlerinin demiryolu güzergahı üzerindeki küçük Anadolu kentleri olarak seçilmeleri, modernite projesinin tüm ülke sathına yayılma isteğinin somut bir kanıtıdır. Fabrikalar, kuruldukları bölgelerde, istihdam, nüfus artışı, sanayileşme ve kentleşmeye yol açmışlardır. Sağladıkları altyapı, sağlık ve eğitim hizmetleri ve rekreasyon olanakları ile halkın ve çalışanlarının yaşantısında etkin rol oynamışlardır. Cumhuriyetin çağdaşlaşma-modernleşme politikasının mekansal ve toplumsal karşılığını bir çok alanda olduğu gibi bu ‘modern’ sanayi kampüslerinde izlemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Sanayileşme, Türkiye’de Erken Cumhuriyet döneminde sanayileşme Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, Türkiye’deki sanayi yapıları

ABSTRACT

Since its declaration, the Republican Government of Turkey had aimed to establish an “independent” country and applied a project of contemporization and modernization. This project had different dimensions appealing to the institutional, economical, social and civics aspects of Turkey. The economical dimension included the industrialization and economical independence of Turkey.

The early republican period had been an economical development process for Turkish Republican Government. During this period, the private sector had been granted many privileges in order to realize the industrialization of Turkey, but due to the lack of enough capital and experiment, the private sector could not answer the expectations of Government. Hence, a state-ruling economical system had to be applied.

From the beginning of 1930's, the government undertook the economical course of Turkey with introducing many legislations and new applications. The First Five Year Industrialization Plan of Turkey which was prepared in 1932 and had been put into practice in 1934 was a plan which had aimed to set up factories producing main consumer goods among Turkey's different regions.

This plan was applied according to the governments modernization plan all through the country. The places for the factories had been chosen among the small towns of Anatolia that took place on the railway system. Factories yielded employment, increase of population, industrialization and urbanization of the regions where they had been set up. They played effective roles in public and their worker's lives with their infrastructure, health and educational services and recreational facilities. Like in many other fields, it is also possible to observe the spatial and social correspondence of republican government's modernization project in these factories

Keywords: Industrialization, Industrialization of Turkey in the early Republican period of Turkey, Turkey's First Five Year Industrialization Plan, Industrial buildings in Turkey.

1. GİRİŞ

1.1 Problemin Tanımı ve Amaç

Modernleşme, temel özellikleri teknolojik gelişme ve sanayileşme, kentleşme ve nüfus artışı, bürokrasinin ve ulus devletin yükselişi, kitle iletişiminin yaygınlaşması, demokratikleşme ve giderek genişleyen kapitalist dünya pazarına katılım olan bir sosyal dönüşüm süreci olarak tanımlanmıştır (Heynen, 1999). Modernite ise, modern zamanların getirdikleri ve bu getirilerin bireyler tarafından içselleştirilmesi durumudur. Geçmişten ve bugünden çok farklı bir geleceğe doğru gelişim ve dönüşüm sürecine yönelik eğilimleri temsil etmektedir (Heynen, 1999).

Modernleşmenin temel özelliklerinden biri olarak görülen sanayileşme, 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında, başta Avrupa olmak üzere tüm dünyada geri dönüşü olmayan bir çok değişim meydana getirmiştir. Bu değişimler, bireyden topluma, sosyal ilişkilerden ekonomiye, ulaşımdan üretime kadar hayatın pek çok alanında etkilerini hissettirmiştir.

Üretim sistemlerindeki değişimler de, mekansal ihtiyaçlarını beraberinde getirmişler ve fiziksel anlamda da değişimlere neden olmuşlardır. Sanayi Devrimi ile meydana gelen hızlı ve köklü dönüşümler de belirli mekan gereksinimleriyle ortaya çıkmışlardır. Kırsal üretimden kentlerde ve esas olarak fabrika sistemi ile yapılmaya başlanan üretim sistemine geçilmesi, demiryolu ulaşımının gelişmesi ve Avrupa'nın sıkı bir demiryolu ağı ile örülmesi, nüfusun kırsal alandan kentlere kayması, hızla kalabalıklaşan kentlerde büyük ölçekli kent planlama çalışmalarının yapılmasının zorunlu hale gelmesi, sanayi üretimine geçişte gözlenen en belirgin mekansal dönüşümlerdir.

Sanayi ihtiyacı duyduğu malları elde edebilmesi ve ürettiklerini dolaşıma katabilmesi için ulaşım ağı üzerinde uygun bir bölgeye kurulması, sanayi kompleksini oluşturan ünitelerin belli bir işlev sırası içinde bulunmaları, böyle bir kuruluşun en fazla kârı hedef belirlemiş olması, sanayi yapılarının tamamen işlevsel olarak yapılmalarına neden olmuştur. Bu işlevsellik, sistemli ve organize plan şemaları şeklinde fizik mekanda yansımaları bulmuştur. Fabrika üretim sistemi, insanlara belli saatlerde belli ücretler karşılığında çalışmayı dayatmış, bununla beraber "iş saati" ve "iş dışı" saatler olarak zamanın bölünmesini ve iş dışı saatlerin değerlendirilmesi gibi yeni bir yaşam kültürü gelişmesine neden olmuştur. Üretim artık mevsimlere göre ya da zanaatçının keyfi olarak belirlediği saatlerde değil, belli bir mekan

içinde, vardiya olarak gerçekleşmektedir. Tüm bu dönüşümlerin sonucu olarak, kentlerin görünimleri değişmeye başlamış, modern kent yaşantısı ivme kazanmıştır.

Türkiye'nin sanayileşme süreci, Avrupa'da meydana gelen sanayileşme sürecinden farklı bir şekilde gelişmiştir. Avrupa'da 18. yüzyıl sonlarında patlak veren Sanayi Devriminin asıl itici gücü, belli bir kapital birikimini ve deneyimi elinde bulunduran kapitalist girişimciler olmuştur. Oysa bu dönemde Türkiye'de bunun karşılığı olabilecek bir girişimciler sınıfı bulunmamaktadır. Bu sebeple, 1930'ların başından itibaren devletçi uygulamalara gidilmiştir. Batıda, sanayileşmeyi gerçekleştiren özel sektör iken, Türkiye'de sanayileşmede öncü kuvvet devlet olmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin ilk sanayileşme hamlesi, bir sanayi planı sonucunda gerçekleşmiştir ve fabrikaların kurulacağı bölgeler bu plan çerçevesinde seçilmiştir. Devlet girişiminin etkin olması dolayısıyla, askeri ve sosyal kaygılar ön plana çıkmış, stratejik düşüncelerle yatırımlar belli bir bölgede toplanmayıp, yurdun dört köşesine dağıtılmışlardır. Bu durum da, batının kapitalistleşme sürecinden farklılık göstermektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren çağdaş ve bağımsız bir ülke oluşturma hedefiyle hareket etmiştir. Bu iki hedefe ulaşmak için yapılması gereken, ülkenin ekonomik yönden kalkınmasını sağlamaktır. 1920'lerin Kemalist yazını, ekonominin modern devletin temeli olduğunu ve ekonomik yapı oluşturulamadığı takdirde devrimin başarısızlığa uğrayacağını sürekli vurgulamaktaydı (Ahmad, 1999). Bu amaçla, 1920'li yıllardan itibaren sanayileşmenin yolları aranmış, 1930'lu yıllarda uygulanan devletçi ekonomi politikası ile, bu sanayileşme hareketi devlet tarafından organize edilmeye başlanmıştır. Atatürk, *"...Kılıçla fetihler yapanlar, sabanla fetihler yapanlara mağlup olmaya ve netice itibariyle mevkilerini onlara bırakmaya mecburdurlar. Sabanla kılıç mücadelesinde nihayet muzaffer olan sabandır"* (Kuyucuklu, 1986) sözleriyle, ulusal ekonomi politikasının önemini vurgulamıştır. Özellikle 1934 yılında uygulamaya konulan B.B.Y.S.P. ile bu çabalar olumlu sonuçlar vermiştir. Bu planın uygulanışında büyük ölçüde Sovyet kredisinden ve teknik desteğinden faydalanılmıştır.

Söz konusu dönemde, Türkiye'nin giriştiği sanayileşme hareketinin yalnızca ekonomik sonuçları bakımından değerlendirilmesi dar bir bakış açısı sunacaktır. B.B.Y.S.P. ile, ülke genelinde bir planlama deneyimi yaşanmıştır. Fabrikaların, demiryolu güzergahı üzerinde olmaları, insan gücünün fabrika çevresinde istihdamı için yapılan düzenlemeler, fabrikalarla birlikte ortaya çıkmaya başlayan yan hizmet alanları ve bu komplekslerin kuruldukları bölgelerde meydana getirdikleri nüfus artışı, sanayileşme ve kentleşme, yalnızca kentsel

anlamda değil ülke ölçeğinde bir mekansal farklılaşma doğurmuş, tarımsal ve atölye tipi üretimden sanayi üretimine geçiş fiziksel değişimi de beraberinde getirmiştir.

Türkiye'deki sanayi komplekslerine bakıldığında, batıdaki örneklerle paralel olarak bazı özellikler görülmektedir. Bu sanayi kompleksleri, fabrika binasının yanında, işçiler için hastane, yemekhane, okul, lokal, kütüphane, sinema, spor ve rekreasyon alanları, lojmanları ile küçük birer kent modeli olarak ortaya çıkmışlardır. Sundukları çeşitli hizmetler ve sosyal aktiviteleri ile, halkın yaşamına etkin biçimde katılımda bulunmuşlar, yalnızca üretim yeri olarak işlev görmekle kalmamış, sosyal ve kültürel birer merkez haline gelmişlerdir. Bu ana kadar tarımsal üretimle geçimini sağlayan Anadolu halkı, sanayi üretimiyle ve onun mekanı olan fabrika ile karşılaşmıştır.

Buna göre, üretim sistemlerindeki değişimler, mekansal değişimleri de beraberinde getirirler. Erken Cumhuriyet Türkiye'sinin sanayileşme hamlesi de tarımsal üretimden sanayi üretime geçişin ilk adımıdır ve sanayi kompleksleri, kuruldukları bölgelerde pek çok mekansal dönüşümlere neden olmuşlardır. Bu çalışmanın amacı da bu dönüşümleri incelemektir.

1.2 Yöntem ve Kapsam

Türkiye'deki sanayi komplekslerinin mekansal açıdan analizini içeren bu çalışmada da, sanayileşme hareketini gerçekleştirmeye çalışan Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde, tarımsal üretimden sanayi üretime geçişte meydana gelen fiziksel dönüşümler bu kompleksler bağlamında incelenecektir. Burada incelemeye ışık tutan kriterler, Avrupa ve Amerika'da özellikle 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında örnekleri görülen şirket şehirlerine olan benzerliklerden yola çıkılarak oluşturulmuştur.

Bu amaç doğrultusunda, ikinci bölümde öncülüğünü İngiltere'nin yaptığı Sanayi Devrimi ele alınacak ve sanayileşme kavramı açıklanacaktır. Tarımsal üretimden sanayi üretime geçişte Avrupa'da kentlerin yaşadığı dönüşümler üzerinde durulacak, sanayileşmenin getirdiği olumsuz koşullara karşı bir alternatif olarak ortaya çıkan yeni bir yerleşme tipi olan şirket şehirleri incelenecektir.

Üçüncü bölümde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınma projesi ve bu projenin ülke çapında öngördüğü ekonomik, toplumsal ve mekansal dönüşümler incelenecektir. Bu dönüşümlerin gerçekleşebilmesi için sanayiinin zorunlu olduğunun görülmesi, bu amaçla 1930'larda

devletçilik uygulamalarına gidilmesi ve B.B.Y.S.P.'nin hazırlanıp uygulamaya konulması bu bölümde ele alınacaktır.

Dördüncü bölümde 1933-1938 yılları arasında kurulmuş olan fabrikaların genel özellikleri başlıklar altında incelenecektir. Bu özellikler, örnek olarak seçilen fabrikalarda yapılan incelemeler sonucu ortaya çıkmışlardır. Bunlar:

- 1) Planlama,
- 2) Hizmetler,
- 3) Rekreasyon,
- 4) Konutlar,
- 5) Sosyal yenilikler olarak belirlenmiştir.

Beşinci bölümde, örnek olarak seçilen fabrikaların, yukarıda belirtilen kriterler doğrultusunda bir incelemesi yapılacaktır. Bu örnekler:

- 1) Sümer Holding A.Ş. Nazilli Basma Fabrikası,
- 2) Sümer Holding A.Ş. Kayseri Pamuklu Dokuma Fabrikası,
- 3) Sümer Holding A.Ş. Bursa Merinos Fabrikası,
- 4) Eskişehir Şeker Fabrikası olarak belirlenmiştir.

Nazilli, Kayseri ve Bursa Fabrikaları B.B.Y.S.P. kapsamında Sümerbank tarafından kurulmuş olan tekstil ve dokuma fabrikalarıdır. B.B.Y.S.P. kapsamında yer almayan Eskişehir Şeker Fabrikası ise 1933 yılında Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi tarafından kurulmuştur

Sonuç bölümünde ise, incelenen fabrikaların getirdikleri değişimler bağlamında genel bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirmede, Cumhuriyet'in modernleşme projesinin Anadolu kentlerini hedef alan bölümünde sanayileşmenin etkisi göz önünde tutulacaktır.

2. SANAYİLEŞME

2.1 Sanayileşme:

Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan “sanayileşme” kavramı, üretimin toplulaşması ve üretimde mekanizasyona geçiş sürecinin yanında, daha üst ölçekte, bir ülkede ekonomik faaliyetlerin “kırsal üretimden” “sanayi üretimine” kayması şeklinde tanımlanabilir. Ancak sanayileşmeyi yalnızca üretimde mekanizasyon olgusuyla sınırlandırmak oldukça yetersiz bir açıklama olacaktır. Çünkü sanayileşme, bu mekanizasyon için gerekli teknolojinin yanında bir ülkede tarımdan ulaşım, ekonomik yapıdan nüfusun dağılımına kadar pek çok dinamiğe bağlı bir süreçtir. Brzezinski ise, etkilerinin meydana getirdiği değişiklikler bağlamında ele alındığında sanayileşmeyi, “fabrikalar kurulması, küçük el sanatkarlığının ortadan kalkması ve yerini başka kuvvetlere terk etmesi, tarım bölgelerinden kentsel bölgelere işgücü akımı, kent nüfusunun artması, köylerde kökleşmiş olan alışkanlıkların ve akrabalık sisteminin yıkılması, kısaca mevcut yaşayış tarzında çok büyük değişiklikler” şeklinde tanımlamaktadır. (Brzezinski, 1960)

Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bir kısım tarihçi ve sosyologlar Sanayi Devrimi’ni 1760’larda yaşanan ani bir tarihsel kopma olarak değerlendirirken (Toynbee, 1966), (Giddens, 2001), bir başka grup bu tarihi 16. yüzyıla ve bu dönemde oluşmaya başlayan teknolojik değişimlere dayandırmaktadır. Bu konuda Profesör J.U.Nef şöyle demektedir: “Büyük Britanya’da sanayileşmenin yükselişi, 16. yüzyıla değin uzanan, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında meydana gelen ani sıçramanın sonucu olarak 19. yüzyılda nihai zaferine ulaşan bir süreçtir” (Deane, 1965)

Her koşulda, 18. yüzyılın ortalarından itibaren meydana gelen değişiklikler, Britanya’nın ekonomik yaşantısının karakteristik temposunu değiştirmiş, sanayi öncesi üretim formlarından sanayi üretime geçilmiştir (Deane, 1965).

Phyllis Deane, “The First Industrial Revolution” kitabında, sanayi devrimi olarak nitelenen sürecin belirli tanımlayıcı karakteristik özelliklerinden bahsetmektedir:

- 1) Modern bilimin ve ampirik bilginin pazar için üretim sürecine uygulanması,
- 2) Ekonomik faaliyetlerin ulusal ve uluslar arası pazara yönelik olarak uzmanlaşması,
- 3) Kırsal bölgelerden kentsel bölgelere nüfus akışı,
- 4) Tipik üretim biriminin büyüyüp, aileye dayalı temelinden çıkarak özel teşebbüs

veya şirketler tarafından ele alınması.

- 5) Emegın temel yaşamsal ürünlerin üretiminden, tüketim malzemeleri üretimine yönelmesi,
- 6) İnsan gücünün parasallaşması,
- 7) Toprak dışında, üretim birimlerinin mülkiyetine (kapital) sahip olma bağlamında, yeni sosyal sınıfların ortaya çıkması (Deane, 1965).

16. yüzyılda meydana gelen değişiklikler -yeni kıtaların keşfi, Avrupa'ya değerli maden akımı, teknik buluşlar, nüfus artışı, ticari sermayenin sınaî sermayeye dönüşmesi, sanayie yatırım yapabilecek nitelikte bir kapital birikiminin oluşması- İngiltere'de sanayileşmenin ön koşulu olan kapitalist bir piyasa ekonomisinin oluşumuna zemin hazırladı. Sanayileşmeyi, ulusal gelirin tüketimden yatırıma görelı yönlendirilmesi olarak tanımlayan Hobsbawm, "sanayi devriminin anlamının yalnızca iktisadi büyüme değil, iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanması" olduğunu söylemektedir (Hobsbawm, 1998). Böylece İngiltere, bir piyasa ekonomisine dönüşmekle kalmamış, tek bir ulusal pazar haline gelmişti. Ülke, yaygın ve gelişmiş bir imalat sektörü ve ticari ilişkiler sitemine sahipti.

Sanayileşme hareketinde öncü adımı atan İngiltere'nin ilerlemesinin altında yatan koşullara bakıldığında, tarımın uzun zamandır pazar için yapıldığını, imalatın uzun zaman önce feodal özelliklerini yitirmiş olan kırsal alanın her yanına yayılmış olduğu görülmektedir. Tarım, sanayileşme çağında üç temel işlevini yerine getirmeye çoktan hazırdır: Hızla büyüyen tarım dışı nüfusu beslemek için üretimi ve üretkenliği artırmak, kentlerin ve sanayilerin durmadan artan fazla emek ihtiyacını karşılamak ve ekonominin daha modern sektörlerinde kullanılacak sermaye birikimi için bir aygıt sağlamak (Hobsbawm, 2000).

Üretimde devrimi gerektirecek önemli bir faktör de hızlı ve sınırsız bir talep genişlemesinin girişimciler tarafından keşfedilmiş olmasıydı 18. yüzyılda artmaya başlayan nüfusun aynı oranda artan ihtiyacının karşılanması (iç pazar) ile genişleme imkanı ve kâr getirisi daha yüksek olan ihracat piyasasının varlığı (dış pazar) itici güç olmuşlardır (Hobsbawm, 1998).

Öte yandan hızla artan nüfus, hem daha çok tüketici anlamına geliyordu, hem de imalat sektörü için ucuz işgücü oluştıruyordu. Sanayi üretiminin merkezi halindeki kentlere akın eden bu nüfus, topraktan bağımsızlaşmış, sermayenin gereksindiğı yerde ve anda bulunabilen bir "sanayi nüfusuna" dönüşmekteydi.

Sanayilerin belli yerlerde toplanması, ya hızla gelişen kentlerin doğuşuna yol açmaktaydı ya da zaten var olan kentlerin kıyısına yerleşen sanayi alanları, bu kentlerde ölçü tanımaz bir nüfus artışı yaratmaktaydı.

2.2 Sanayileşme ve Kentler:

19. yüzyılda meydana gelen sanayileşme hareketinin iki önemli sonucu topraktan kopma ve üretimin makineler üzerinde ve kentlerde yapılmaya başlanması olmuştur (Bilgin, 1998). Dolayısıyla, İngiltere’de başlayan ve Belçika, Fransa, Almanya gibi Avrupa’nın diğer ülkelerine yayılan sanayileşme hareketi, hızla kentlerin görünümlerini değiştirmekteydi. Bu zamana kadar, kırsal bölgelerde gerçekleşen üretim faaliyetlerinin kentlere kaymasının önemli sebeplerinden biri, daha yoğun bir iş gücünün kentlerde bulunması ve pazara yakın olunmasıydı (Goodman, Chant, 1999). İngiltere’de Sanayi Devrimi, sanayi olmasaydı asla varolamayacak bölgeler oluşturmuştur. Bu bölgeler, yeni bir toplum ve üretim biçimini, “fabrikaya dayalı sanayi kapitalizmi”ni tarif ediyorlardı. Bu bölgelerin en belirgin özelliklerinden biri, uzmanlaşmış makinelerle, uzmanlaşmış işgücünün bir birleşimi olan “fabrika” üretimi idi. (Hobsbawm, 1998).

Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types* kitabında fabrikayı, içinde belli miktarda ürün üretilen yapı olarak tanımlamaktadır (Pevsner, 1976). Bu tanım kapsamında, üretimin mutlaka makineler aracılığıyla yapılması gerekmemektedir. İlk fabrikalar olarak, baskı atölyelerini örnek vermek mümkündür. Ancak büyük ölçekte fabrikaların gündeme gelmesi, yapay güç kullanan makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla olmuştur.

Sanayiinin temel hedefi, mal üretimi, diğer bir deyişle doğadan elde edilemeyen tüketim nesnelerinin üretimidir. “Fabrika sistemi” ile belli bir organizasyon, belli bir üretim sistemi tanımlanmaktadır. Bu organizasyon, bütün ekonomik sistemi bunun sonucu olarak da servetin üretimi ve dağılımıyla kontrol edilen sosyal sistemi etkilemektedir (Mantoux, 1961).

Aynı yüzyılda, ulaşım olanaklarının hızla gelişmesi, sanayileşmenin hem önemli bir sonucu hem de hızlandırıcısı olmuştur. Demiryolu ağının kuruluşu ve yaygınlaşması, yalnızca İngiltere’de değil, sanayileşmesini sürdüren diğer ülkelerde de önemli etkiler oluşturmıştır. Demiryolları, kentleri birbirine bağlamakta, hammadde mal ve insan dolaşımını hızlandırmakta, haberleşme olanaklarını artırmakta, kentler üzerinde silinmez izler bırakmaktaydı. Kamuya ait ilk demiryolu, 1825 yılında İngiltere’de gerçekleştirildi. Ardından Fransa ve Birleşik Devletler (1830), Belçika ve Almanya (1835), Rusya (1838), İtalya ve

Hollanda (1839) bu demir ağı eklendiler. Böylece çok kısa bir sürede tüm Avrupa sıkı bir şekilde birbirine bağlanmış oldu (Benevolo, 1981).

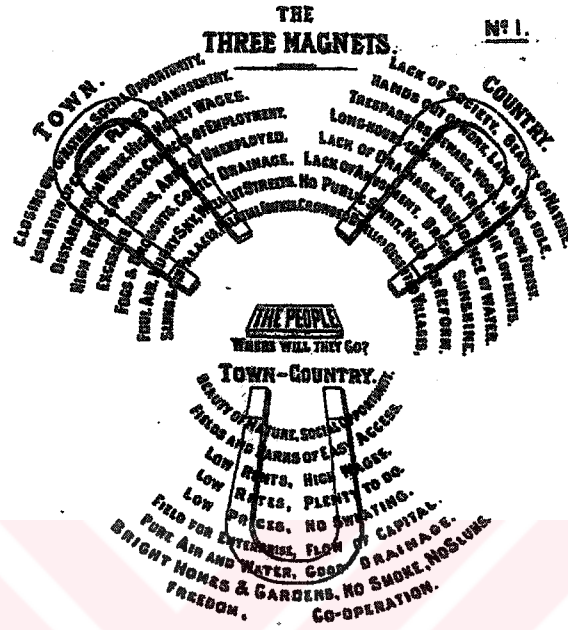
Bu dönemde, bütün bu gelişmelerin en hızlı yaşandığı kentler, kırsal kesimden yoğun göç dalgaları almaya başladı. Bu göçler, kentlerde yeni örgütlenme problemlerini ortaya çıkarmaktaydı. Kentlere yeni gelenlerin barınmaları için yapılan konutlar, son derece kötü durumdaydılar. Yapılar, güneş görmüyordu ve açık alanlardan mahrum durumdaydı. İşleyen bir kanalizasyon sistemi yoktu. Suyun sanayide kullanımı, günlük kullanımını engelliyordu. Bu koşullar altında hastalıklar kolayca yayılıyordu. Modern şehirciliğin ilk adımları da bu sağlıksız koşullara karşı çıkarılan sağlık yasaları ve yeni tekniklerin zorlayıcı nitelikleri- özellikle demiryolu- ile atılmıştır (Benevolo, 1981).

Kentlerde yaşanan bu elverişsiz koşullara çözümler üretmek amacıyla çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Bu kentsel modelleri ortaya atanların arasında bazı önemli isimleri sıralamak mümkün: Charles Fourier (1772-1837), Robert Owen (1771-1858) ve Ebenezer Howard. Bu kuramcıların ortak yanları, eski dünyanın kötüleşen kentlerini, farklı sosyal sınıfların bir arada ahenk içinde yaşadıkları, tabiatla bütünleşmiş, hijyenik kentler ile değiştirme tutkularıdır. Onlar, özel mülkiyeti yadsıyarak, kentlerin herkesin ortak malı olarak kullanıldığı bir geleceğin savunucuları olmuşlardır (Kostof, 1991).

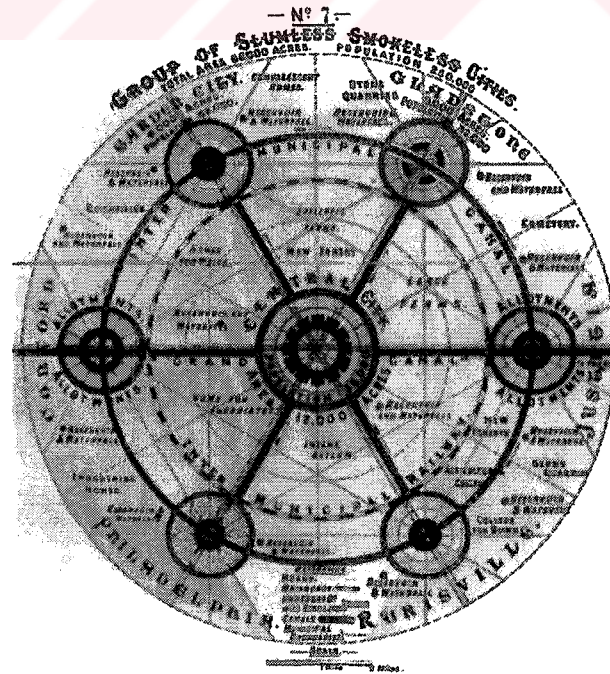
Bu modeller arasında Ebenezer Howard'ın *Tomorrow: A Peaceful Path for Reform*(1898) kitabında tanımladığı "Bahçe Kent"i günümüz bahçe kentinin öncüsü sayılabilecek fikirler içermektedir. Sosyal kurumları işletebilecek denli kalabalık bir nüfusu doğayla en fazla ilişki kurabilecek şekilde, mümkün olduğunca düşük bir yoğunlukla bir araya getirmeyi hedefleyen Howard, ekonomik ve mekansal olarak kendine yeterli bir bahçe kentin, tarımsal ve sanayi faaliyetler arasında dengeli bir yaşam sunacağına inanmaktaydı (Crawford, 1995)

Howard'ın radyal organizasyonu, "doğanın güzelliğini ve sosyal imkanları, kolay ulaşılabilir açık alanları, düşük kiralari ve yüksek ücretleri, bol su ve temiz havayı, özgürlük ve işbirliğini bir arada sunmaktaydı. Howard'a göre, kent mekanı, istihdam, iş yerlerine yakınlık, yüksek ücretler gibi olanakları; kır mekanı ise doğa ile bütünleşmiş, bol su, temiz hava, düşük kira bedelleri gibi olanakları sunmaktadır. Yani kentler, iş imkanları ile, kır ise bozulmamış doğası ile tanımlanır. Kent ve kır sundukları olanaklar bakımından bir kutuplaşmayı ifade etmektedir. Howard ise hazırladığı diyagramında kent ve kırım olanaklarını buluşturarak oluşturduğu üçüncü bir kutup sunmaktadır (Şekil 2.1). Üçüncü kutbun en dikkat çekici özelliği, listenin

sonundaki özgürlük ve işbirliği kavramlarıdır. Böylece kent ile kırsal arasındaki çekişme dayanışmaya dönüşmektedir (İnegöllü, 1998)

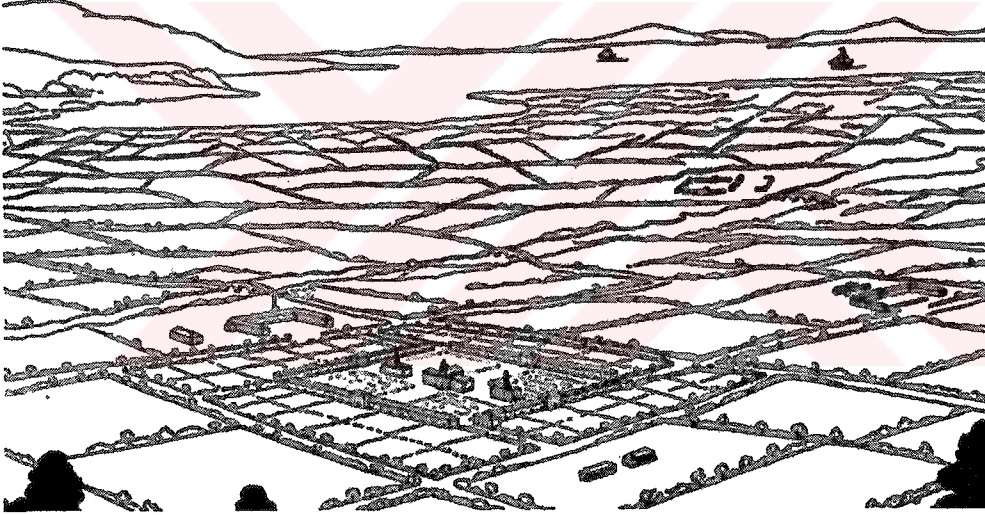
Şekil 2.1 Ebenezer Howard'ın önerdiği üç çekim alanı, (Kostof, 1991)

Şekil 2.2 Howard'ın bahçe kent modeli, (Kostof, 1991)

Howard'ın modelinde, kenti farklı bölgelere ayıran altı büyük bulvar, kent merkezini oluşturan 5 ha'lık park alanında kesişmektedir. Bu büyük park alanı, müze, tiyatro, hastane, kütüphane, konser salonu, belediye sarayı gibi kamusal yapıları içerir. Bu park, içinde alışveriş birimlerinin bulunduğu "Crystal Palace" ile çevrelenmiştir. Bunun etrafında, yeşil bant görevi gören "Grand Avenue" adındaki büyük cadde gelir (Kostof, 1991).

Kendisi de bir sanayici olan Robert Owen ise, *A New View of Society* (1813-1814) kitabında önerdiği kooperatif köyünde, kendi topraklarına sahip olan ve bunları işletmek üzere kolektif bir şekilde yaşayan insanların düzenini tarif etmekteydi. Kare şeklindeki Owen diyagramının üç kenarında konut birimleri, dördüncü kenar üzerinde de üç yaşın üzerindeki çocuklar için bir yurt birimi bulunmaktaydı. Karenin ortasında, yemekhane, mutfak, okul ve kilise bulunuyordu. 800-1200 kişiyi barındıracak bu kare yerleşimin hemen arkasında, atölyeler, tarım alanları ve fabrika binası yer almaktaydı (Kostof, 1991).

Şekil 2.3 Robert Owen "Kooperatif Köyü Projesi", 1816, (Kostof, 1991)

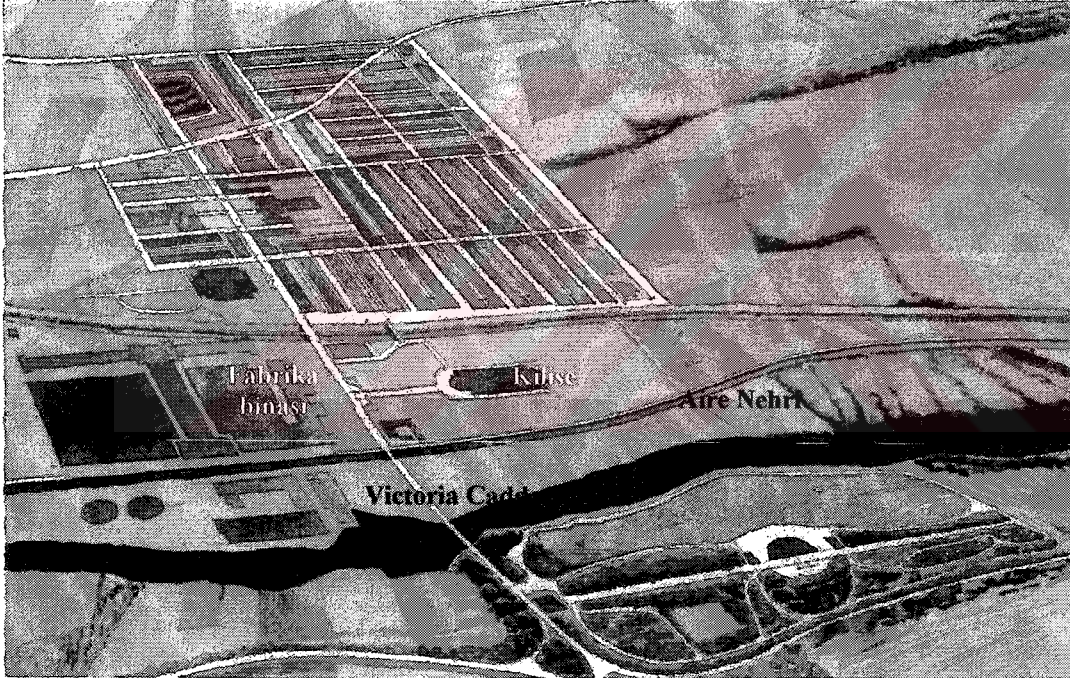
Yeni sanayi düzeninin getirisi olan bir diğer yerleşme tipi de şirket şehirleri olmuştur. Özel bir girişimcinin malvarlığı olan fabrika arazisi üzerinde kurulan şirket şehirleri, sanayi çağında idealize edilmiş bir yaşam örgütlenmesi vaadiyle ortaya çıkmışlardı.

2.3 Şirket Şehirleri:

19. yüzyılda, iyi niyetli sanayiciler tarafından kurulan "şirket şehirleri", yeni sanayi toplumunun değerlerine bir meydan okumayı amaçlıyorlardı. Bu sanayiciler, çalışanlarının fiziksel ve ahlaki yönden iyi olmalarını kendi sorumlulukları olarak görmüşler ve onları, aklı başında, namuslu ve üretken yapmak için çaba sarf etmişlerdi. Böyle bir model kentin üç

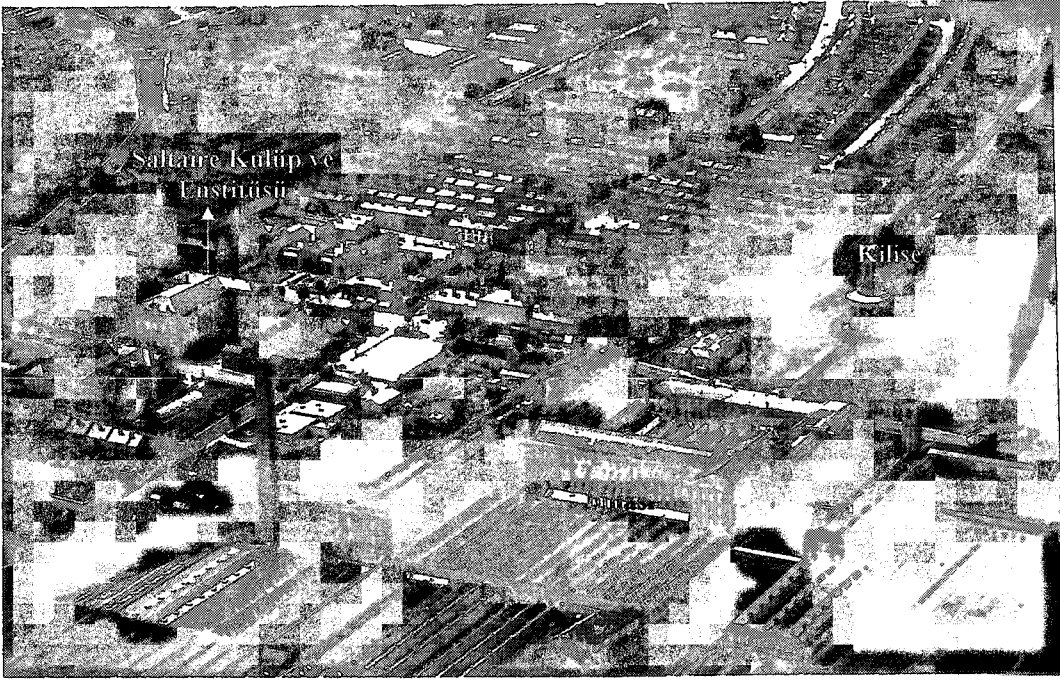
temel ögesi bulunmaktaydı: fabrika, kilise ve konutlar. Diğer fonksiyonlar işletme sahibinin inisiyatifine kalmıştı (Kostof, 1991).

Saltaire, yerleşim planının netliği ve sosyal kurallarının katılığı bakımından önemli bir örnektir. 1851’de Yorkshire’da inşasına başlanmış ve 1860 yılında tamamlanmıştır. Saltaire, Aire Nehri’nden başlayarak güneye uzanan Victoria Caddesi’ni temel alan bir yerleşim şemasına sahiptir. Nehir kıyısında, fabrika binası ve kilise karşılıklı durmaktadırlar. Buradan cadde boyunca ilerleyince, Victoria Caddesi, bir diğer önemli aks ile kesişir. Bir tarafta cadde boyunca uzanan fabrika okulları ve diğer tarafta Saltaire kulüp ve enstitü binaları. Bunlar çalışanların entelektüel gelişimini sağlamak amacıyla kurulmuşlardır. Bu anıtsal yapıların hemen arkasında, Victoria Caddesi’nin batı kenarında konut dizileri uzanmaktadır (Kostof, 1991).

Şekil 2.4, Saltaire’in yerleşim planı (Kostof, 1991)

Kentin ana aksı, tepenin üstünde, yer alan yaşlı evleri ile son bulmaktadır. Bu evler, fabrikadan emekli olacak insanlara hizmet etmektedir. Buraya kabul edilme koşulu, işçinin çalışma hayatı boyunca kurallara sadık “iyi karakterli” bir insan olarak çalışmış olmasıdır. Buna Sir Titus tarafından, onun ölümünden sonra da bir jüri heyeti tarafından karar verilmekteydi. Aksi takdirde, çalışanlar ve aileleri bu “sanayi cenneti”nden kovulmaktaydılar (Kostof, 1991).

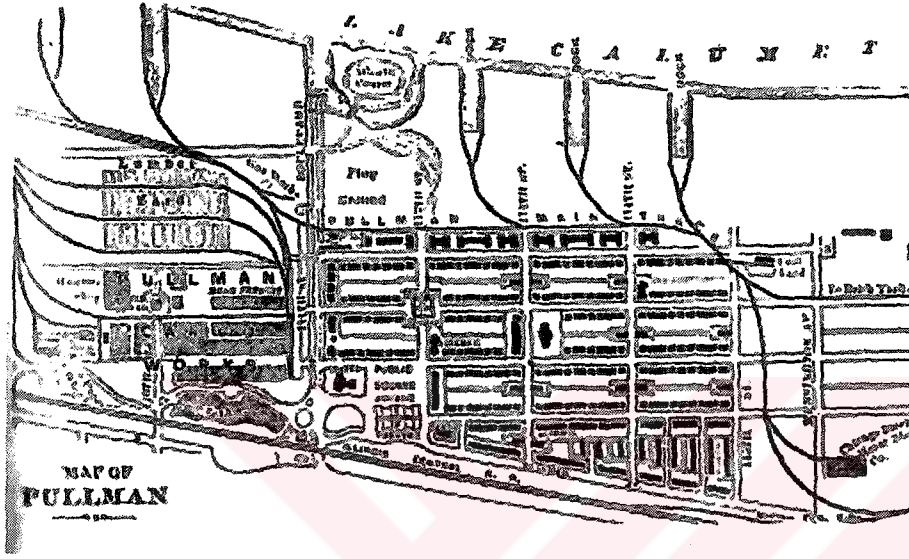
Şekil 2.5 Saltaire kuşbakışı görünümü (Kostof, 1991)

Şirket şehirlerine Amerika'dan bir örnek de, George Pullman'ın kurduğu Pullman şehridir. 1877 yılında Amerika'nın ilk büyük toplu grevinin ardından kapitalistler, büyük bir devrimden korkar hale gelmişlerdi. Pullman, bunu engellemek amacıyla Chicago'nun dışında bir şirket şehri kurmaya karar verdi. Pullman, Chicago'nun "zararlı etkilerinden" uzakta, çalışanları için sağlayacağı rasyonel ve estetik bir çevre içinde kendisi için sabit ve problemsiz bir işgücü sağlayabileceğini iddia etmekteydi (Crawford, 1995).

İngiltere'nin diğer babayani işverenleri gibi Pullman da, çalışanları için kaza sigortasını, fabrika doktorunu, mükemmel bir eğitim sistemini, spor kulüplerini, fabrikaya ait bir müzik grubunu, sosyal ve eğitici kulüpleri içeren bir refah programı uygulamaya girişti. Pullman, Titus Salt'ın Saltaire'deki uygulamalarını örnek aldı ve kırsal "model" köyün pitoresk imajını reddederek, Saltaire'deki gibi geometrik bir plan şemasına sahip tek tip malzeme ve mimari üslup kullanarak yeni bir kent modeli kurdu. Pullman'ın yegane ilham kaynağı, estetik konusundaki kaygısıydı –"güzel ve armonik bir çevrenin eğitici etkileri"ne olan inancını gerçeğe dönüştürdü (Crawford, 1995).

Ancak Pullman, bu güzel kenti korumak uğruna pek çok sıkı kural uygulamaktaydı. Bütün konutlar ve bahçeler, fabrika tarafından denetlenmekte, atlar kent ahırlarında tutulmaktaydı. Pullman, kentin estetik bütünlüğüne zarar vermemek için arazisinin en küçük bir parçasını

bile satmayı reddetmekteydi. Pullman, yalnızca tütün ve alkol kullanımını yasaklamakla kalmadı, sokağa çıkma yasağı bile uyguladı. Bu katı kurallar karşısında çalışanlar, maddi olanakları elverdiği ölçüde başka yerleşim birimlerine taşındılar.

The plan of Pullman shows the industrial area separated from the town by 111th Street. The grid layout is varied by the siting of public buildings - the Arcade Building, the Market House, the school, and Greenstone Church.

Şekil 2.6 Pullman yerleşim planı, (Crawford, 1995)

Şekil 2.7 Pullman sıra evleri, (Crawford, 1995)

3. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME VE SANAYİLEŞME

3.1 Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Hedefleri

Atatürk Devrimi kitabında çağdaş toplum, teknoloji, toplumsal dayanışma, kentleşme, okuryazarlık, toplumsal hareketlilik ve ulusal kimlik bilinci gibi öğelerin yaygın olduğu bir toplum olarak tanımlanmaktadır. Çağdaşlaşma kavramı da kaynakların akılcı bir biçimde kullanılarak çağdaş bir toplum kurmayı amaç edinen bir eylem olarak tanımlanırken, çağdaşlaşma yolundaki bir toplumun şu özelliklere sahip olması beklendiği vurgulanır: dinamizm, değişme, sanayileşme, bağımsızlık, etkenlik, güçlülük ve ulusal birlik (Kili, 1981)

Aynı kaynakta Türkiye için kalkınma da şu şekilde tanımlanmaktadır: Temelde çağdaşlaşmanın içinde yer alan kalkınma kavramı, ekonominin kısa süreli gelişmelerinin, ulusal gelir artışının ötesinde uzun dönemler için kullanılır ve ulusal verimin, üretimin, gelirin artmasını, bu artışın yanında ulusal gelirin daha adaletli dağılımını, toplum ve bireylerin bolluk içinde yaşamalarını, yoksulluktan kurtulmalarını yansıtır. Ekonomide yeğlenen sağlıklı kalkınma, kalkınmanın sürekli, hızlı ve “kendi kendine yeter” olmaya yönelik bulunmasıdır (Kili, 1981).

Serin ise iktisadi kalkınmayı, toplumun bütün kurumlarında meydana gelen köklü bir değişme olarak tanımlamaktadır. İktisadi kalkınma, üretim yöntemlerinin, kullanılan kaynakların ve donatımın, tüketim, tutum ve yatırım alışkanlıklarının, insanlar arasındaki ilişkilerin, mal ve hizmetlerden faydalanma şeklinin veya davranışların , amaçların ve yaşayış şeklinin değişmesi demektir (Serin, 1963).

Bu çağdaşlaşma ve kalkınmanın temel hedefi bağımsızlıktır. Ulusal Savaşını henüz tamamlamış genç Türkiye Cumhuriyeti için, ulusal bağımsızlığın karşılığı “tam bağımsızlık”tır. Bu bağımsızlaşma, bir yandan Fransız Devrimi'yle başlayan ve giderek çevreye yayılan ulusçuluk anlayışından kaynaklanmış; öbür yandan sömürgeci devletlerin sömürdükleri ülkelerin halklarını kişiliksizleştirme uygulamalarına tepkiden, geri bırakılmış olmaktan, sömürölmekten kurtulma, “onlara” yetişme, “kişilik kazanma”, özlem ve inancından doğmuştur (Kili, 1981).

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren aydınlanma geleneği içinde köktenci bir çağdaşlaşma ya da modernite projesini uygulamaya çalışmıştır. Tarihsel bakımdan

modernleşme, bireylerin ve toplulukların genişleyen piyasa toplumunda yer edinmek için bazı geleneksel yükümlülüklerinden kurtulmalarını gerektirmiştir. Erken dönemin modern Avrupa’ında piyasa toplumunun serpilmesi kendiliğinden olmamış, hem piyasanın düzenli işlemlerini, hem de sisteme katılan bireyleri korumaya yönelik bir dizi kurum ve uygulamanın gelişmesi bu sürece eşlik etmiştir. Ulus devlet, bu korumacı hareketin en tipik ve yaygın organıdır (Kasaba, 1999).

Böyle bir projenin genel olarak dört ana boyutu olduğu söylenebilir. Birincisi, bilgiye, ahlaka ve sanata akılcı ve evrenselci bir aydınlanma geleneği içinde yaklaşmasıdır. İkinci olarak ekonomik boyuttan söz edilebilir. Kapitalist gelişme, sanayileşme ve özel mülkiyetin kurumsallaşması özel bir yer tutmaktadır. Üçüncü boyut, ulus devlet ve temsili demokrasinin kurumsallaşmasıdır. Dördüncü boyut ise kanun karşısında eşit, toplum içindeki haklarının ve sorumluluklarının bilincinde olan özgür yurttaşın oluşturulmasıdır (Tekeli, 1998).

Modernitenin ekonomik boyutunun gerçekleşebilmesi için, toprağa bağlı köylü kitlelerin çözülerek hareketlilik kazanması, toplumun bireylerinin, ekonominin gerek duyduğu emeği gerek duyduğu yerde ve anonim ilişkiler içinde sunabilmesi gerekir. Bunun gerçekleşmesi ise kentleşme yoluyla sağlanabilir (Tekeli, 1998).

Cumhuriyet rejiminin mekansal stratejileri, yurt çapında bir modernleşme projesini kapsamaktadır. Bu stratejiler iki farklı düzeyde düşünülmelidir. Birincisi, ülke mekanının ulus-devlet mekanına dönüşmesi, ikincisi de kentlerin modernitenin yeri olarak düzenlenmesidir (Tekeli, 1998).

Ülke düzeyinde izlenen stratejinin üç önemli ögesi olduğu söylenebilir. Bunlardan en önemlisi, İstanbul’un bırakılarak Ankara’nın başkent ilan edilmesidir. Bunun sebebi, kozmopolit bir yapıya sahip bulunan İstanbul’da gerçek bir çağdaşlaşma modelinin kurulamayacağının düşünülmüş olmasıdır. Anadolu’nun ortasında yozlaştırıcı etkilerden uzak, “gerçekten” aydınlanmış bir ulus devletin başkenti yaratılacaktır (Tekeli, 1998).

İkinci önemli öge, ülkeyi “demir ağlarla örmek” olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun demiryolu sistemi, ülkenin iç pazarının bütünlüğünü sağlamaktan çok, ülkenin değişik bölgelerini etkisi altında bulunduğu dış gücün ekonomisiyle bütünleştirmeye dönük bir biçimde gelişmişti. Cumhuriyet dönemi bir yandan yeni hatlar yaparak, öte yandan yabancı şirketler elindeki hatları devletleştirerek Ankara merkezli bir demiryolu şebekesi oluşturdu.

Bu şebeke hem iç pazarın bütünlüğünü sağlıyor, hem de ülkeyi “baştan başa” sararak başkentın vatani üzerindeki denetimini güçlendiriyordu (Tekeli, 1998).

Üçüncü öge, 1929 krizi sırasında gelişen devletçilik politikası sonucu uygulanmaya başlayan sanayi planlarında yapılması öngörölen fabrikaların yerlerinin demiryolu güzergahı üzerindeki küçük Anadolu kentleri olarak seçilmesi olmuştur. Bir yandan bu kararlar, öte yandan Anadolu’nun tüm yerleşmelerinde kurulan Halkevleri, modernite projesinin tüm ülke sathına yayılma isteğinin en somut kanıtıdır (Tekeli, 1998).

Modernitenin yeri olarak kentlerin imarına girişen Cumhuriyet yönetimi iki önemli sorunla karşı karşıyaydı. Birincisi, Yunan ordusunun Anadolu’yu boşaltırken yaktığı kentlerin planlanarak imar edilmesi, ikincisi de Ankara’nın başkent olarak ilanının, Cumhuriyet’i büyük bir kent planlaması iddiasıyla karşı karşıya bırakmasıydı. Bir anlamda rejimin başarısı ile kent planlamada gösterilecek başarı özdeşleşmişti. 1930’lardan sonra bunlara, Anadolu’da devletin sanayi kurduğı kentlerin ve diğeri önemli yerleşmelerin Ankara’da geliştirilmekte olan modele uygun olarak çağdaşlaşmasının sağlanması eklendi. Bu dönem içinde Ankara dışındaki kentler hızlı bir büyüme göstermemiştir. Fakat Cumhuriyet’in bu dönemde uyguladığı radikal modernite projesi, diğeri kentlerde planlı bir gelişmeyi öngörmekteydi (Tekeli, 1998).

3.2 Türkiye Cumhuriyeti’nin Kalkınma Projesi’nin Bir Parçası Olarak Sanayileşme

3.2.1 19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Sanayii

Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayiın ne durumda bulunduğuna ilişkin bilgiler, özellikle 18. yüzyıl öncesi için yetersizdir. Eldeki kısıtlı bilgilere dayanarak, 16. yüzyılda İpek Yolu üzerinde bulunan kentler arasında, bu yolu izleyen kervanların isteklerinin belirlediğı bir işbölümü bulunduğı görölmektedir. 17. yüzyıla gelindiğinde, özellikle ordunun ve geniş devlet örgütünün gereksinmelerini karşılamaya dönük bir sanayiın varlığını görmekteyiz. Genellikle silah yapımı ile uğraşan bu sanayiın büyük kısmı devlet elinde bulunmaktaydı ve o günün koşullarına göre ağır sanayi olarak adlandırılabilirdi. 18. yüzyılın başlarında da, eski gücünde olmasa bile, sanayiın varlığını koruduğı kuşkusuzdur (Tayanç, 1973).

Osmanlı sanayiinin varlığını koruduğı bu sıralarda, Batı Avrupa’da yeni gelişmeler olmakta, el emeğı yerini makineye bırakmaktaydı. Avrupa feodalizmden kapitalizme geçişin sancıları ile kıvranırken, Osmanlı İmparatorluğu bu gelişmelerin dışında kalmış, o zamana değin yurt

içi talebi karşılayan, ihracata bile yönelen sanayi dalları, özellikle pamuklu dokuma ve ipekli sanayileri, Avrupa sınaî kapitalizminin yıkıcı rekabetine dayanamayarak üretimlerine son vermek zorunda kalmışlardı (Tayanç, 1973).

19. yüzyıl başlarında İngiltere'nin dış politikasına yön veren öğeler şunlar olmuştur:

- 1) Çok ucuz ham madde sağlanabilecek ülkeler üzerinde önemle durmak,
- 2) Yeraltı zenginliklerine kolayca el koyabilmek için kendi yeraltı zenginliklerini kullanamayacak kadar sanayileşmemiş ve teknolojik yeteneklerden uzak ülkelerin elde edilmesi,
- 3) Ucuza elde edilen ham maddeleri işleyip tekrar eski sahiplerine satma, ticarî kolaylığı bir yana, ülkelerin yerli sanayilerini yıkma bakımından yararlı olacağından böyle bir ticari ilişkiye öncelik tanınması,
- 4) Dış pazar olarak elde edilmeye çalışılan ülkelerde İngiliz ihracat maddelerini üreten sanayii en kısa zamanda çöktecek tedbirlerin alınması (Tayanç, 1973).

Ağustos 1838'de imzalanan ve 1 mart 1839'da yürürlüğe giren Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ile İngiliz sanayii, yukarıda değinilen dış politikaların uzantısında hem Osmanlı sanayiini yıkma, hem de ucuza ham madde sağlama olanağını elde etmişti. İngiltere'nin sağladığı bu olanağı diğer devletler kullanmakta gecikmediler. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun, batı sanayiine açılma süreci tamamlanarak, İmparatorluk batı sanayiinin açık pazarı haline geldi (Tayanç, 1973). Ekonominin dışa açılması ile ilgili en önemli dönüm noktalarından biri olan bu antlaşma ile Osmanlı Devleti bağımsız bir dış ticaret politikası izleme hakkından vazgeçmiş oluyordu. Ayrıca 19. yy.'ın ortalarında başlayan dış borçlanma süreci ve demiryollarının yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlar sonucu, Osmanlı maliyesi Avrupa sermayesinin denetimi altına girmiş oluyordu (Pamuk, 1999)

1838 Ticaret sözleşmeleri ile Osmanlı sanayiinin özel kesim elindeki kısmı çökerken, devletin elindeki bazı kuruluşlar, eskisi gibi olmasa da faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Bunlar arasında:

İzmir Fabrikası	: Çuha, askeri elbise,
İst. Feshane Fabr.	: Çuha, fes, battaniye, kravat,
Basmahane Fabr.	: Fanila kumaşlar,
Zeytinburnu Fabr.	: Pamuk bezi, emprimeler, alaca bez, çorap,
Hereke Fabr.	: Kadife, Şam usulü çiçekli kumaşlar, saten, tafta, kurdele

Beykoz Fabr. : Askeri kundurular, çizmeler, palaskalar, fişeklikler, vb.,

Tophane Fabr. : Tüfekler, tabancalar, vb.,

Beykoz İnceköy Fabr.: Porselen, cam, fincanlar, vb.

gibi çoğunlukla askeri amaçlı üretim yapan fabrikalar görülmektedir (Tayanç, 1973)

Osmanlı'nın sanayileşememesinin yegane nedeni, Avrupa kapitalizminin darbesi değildir. Osmanlı ekonomik, siyasal ve toplumsal yapısı, böyle bir sanayileşmeye olanak tanımamıştır. Her şeyden önce, sanayileşme sektörler arası bir uyum gerektirir. batının “sanayi” devrimi ile “tarım” devrimi arasında yakın bir bağ vardır. Sanayileşmede başı çeken İngiltere'nin deneyiminde 18. yüzyılda yaşanan tarım devriminin yadsınamaz bir rolü olmuştur. Bununla beraber, toprakta özel mülkiyetin gelişmesi, işletme ölçeğinde toplulaşma-yoğunlaşma, tarım dışına itilen bir emek fazlalığı ve kentleri besleyecek bir artığın oluşması sanayileşme için zorunludur. Ayrıca sanayileşme, tarım devrimi yanında bir demografik devrim gerektirir. Avrupa'nın klasik demografik yapısı 18. yüzyılda önemli bir değişim geçirmiştir. 1700'lerde 100-200 milyon olan Avrupa nüfusu, 1900'lerin başına gelindiğinde 450 milyona ulaşmıştır (Toprak, 1985).

Osmanlı'da ise bu söz edilenlerden hiçbiri gerçekleşmemiştir. Düşük nüfus yoğunluğu, toprakta mülksüzleşme ve toplulaşma-yoğunlaşma sürecini engellemiş, tarımda bir emek fazlası oluşmamıştır. Küçük üreticiliğin yaygınlığı ve yöresel bağlılığı, emeğin ülke ölçeğinde akışkanlığını sınırlamış, yörelere göre farklı ücret düzeyleri oluşturmuştur. Ayrıca Anadolu'nun iç yöreleri, pazara entegre olabilmek için demiryolunu beklemiş, meta üretimine geçememiştir. Geçimlik yapı ancak kıyı bölgelerde ya da kervan yolları üzerinde çözülebilmıştır (Toprak, 1985).

Sonuç olarak 19. yüzyıl sona ererken, Avrupa kapitalizmine açılmanın doğal sonucu olarak, belli başlı sanayi kuruluşları kapatılmış, en basit mamulleri bile ithal etme gereksinimi ortaya çıkmıştır (Tayanç, 1973)

20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayiinin ne durumda olduğuna ışık tutacak belge, 1913 ve 1915 yıllarına ait sanayi sayımlarıdır. Tablo 2.1'de, çalışanların ve kuruluşların dokuma, gıda ve kırtasiye sanayiinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde hafif sanayi faaliyetlerini devam ettirmekte, temel sanayii ise henüz kuramamış durumdaydı. Osmanlı sanayiinin ikinci özelliği, yakın pazar için tüketim malları üreten bir yapıya sahip olmasıydı (Tayanç, 1973).

Çizelge 2.1 Kuruluşların ve çalışanların sektörel dağılımı, 1913-1915 sanayi sayımı
(Ökçün, 1998)

Sanayi Kolu	Kuruluşlar Toplamı		Çalışanlar Toplamı	
	1913	1915	1913	1915
1. Gıda Sanayii	76	78	4281	3916
2. Toprak Sanayii	20	21	980	336
3. Deri Sanayii	12	13	930	1270
4. Ağaç Sanayii	19	24	705	377
5. Dokuma Sanayii	75	78	7765	6763
6. Kırtasiye Sanayii	55	55	1897	1267
7. Kimya Sanayii	12	13	417	131
TOPLAM	269	282	16975	14060

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine geçen mirasın arasında dış borçların, yozlaşmış bir yönetimin, dışa bağımlı bir ülkenin varlığı sayılabilir, ama sanayiinin bu miras içinde olduğu söylenemez.

3.2.2 Cumhuriyet Türkiye'sinde Sanayileşme Çabaları

1919-1923 yılları, ulusal kurtuluş savaşının yapıldığı, dolayısıyla ulusal iktisadi bağımsızlığın da kazanılmaya çalışıldığı yıllardı. Mustafa Kemal Paşa da sözlerinde ulusal iktisadın önemini şöyle vurgulamaktadır: *"...Kılıçla fetihler yapanlar, sabanla fetihler yapanlara mağlup olmaya ve netice itibariyle mevkilerini onlara bırakmaya mecburdurlar. Sabanla kılıç mücadelesinde nihayet muzaffer olan sabandır"* (Kuyucuklu, 1986).

1920'lerde Kemalistler siyaset ve ekonomi, ya da siyasal ve ekonomik egemenlik arasında birincisi olmadan ikincisinin de olamayacağını iddia ederek bu ikisi arasında hiçbir ayırım yapmadılar. Dönemin Kemalist yazını, ekonominin modern devletin temeli olduğunu ve ekonomik yapı oluşturulamadığı takdirde devrimin başarısızlığa uğrayacağını sürekli vurguluyordu. Kemalist seçkinler, sanayideki gelişmeyi yeni Türkiye'nin kurulmasında hayati bir bileşen olarak görüyorlardı. Kemalistler, sanayi ile uygarlığı aynı şey olarak görüyor, Türkiye'nin uygarlık hedefine ulaşması için güçlü, dengeli ve bağımsız bir sanayi ekonomisine sahip olması gerektiğine inanıyorlardı (Ahmad, 1995).

Çizelge 2.2'de görüleceği üzere 1921'de, ülkenin tümünde atölye niteliğinin ağır bastığı bir tür hafif sanayi vardı. Fakat bu sadece Türkiye'ye özgü bir durum değildi; kapitalist gelişme modelinin önerdiği uluslar arası iş bölümünün doğal sonucuydu. Bu model uyarınca gelişmiş

lkeler kendilerinden geri ülkelerden ham madde alacaklar, işleyecekler, sonra da aldıkları ülkeye değeri birkaç kat artmış olarak satacaklardı. Geri kalmış ülkelerin bu kısır döngüden kurtulmaları, hızlı bir sanayileşme sürecine girmeleriyle mümkündü. 17 şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi, zm bekleyen iktisadi sorunları tartışmak üzere toplandı (Tayanç, 1973).

Çizelge 2.2 1921'deki Ulusal Sınırlar içinde bulunan Sanayii Kuruluşları
(Tayanç, 1973).

Sanayi Dalı	Kuruluş Sayısı	İşçi Sayısı
Dokuma Sanayii	5 347	35 316
Deri Sanayii	20 057	17 964
Maden Sanayii	3 273	8 021
Tahta sanayii	2 067	6 007
Gıda Sanayii	1 273	4 493
Kimya Sanayii	337	803
Toprak Sanayii	704	3 612
TOPLAM	33 058	76 216

3.2.2.1 İzmir İktisat Kongresi

1923 sonrası dönem, ulusal iktisadın onarılması çabalarına sahne olmuş, "kuruluş yılları" adı verilen dönemdir. Bu yolda atılan adımlardan biri, eldeki kaynakların neler olduğunu belirlemek, "iktisat amillerini" karşılaştırarak çözüm yolları aramak üzere 1923 yılında İzmir'de toplanmış olan "İktisat Kongresi"dir. Bu kongrede yaptığı konuşmasında, Mustafa Kemal toplumsal ve ekonomik konularda yapılması gerekenler konusunda şunları söylemiştir:

Tarih, ulusların ilerleme ve gerileme nedenlerini ararken bir çok siyasal, askersel, toplumsal nedenler bulmakta ve saymaktadır. Kuşku yok bu nedenler toplumsal olaylarda etkilidir. Fakat bir ulusun doğrudan doğruya yaşamıyla, ilerleme ve gerilemesiyle ilgili ve ilintili olan ulusun ekonomisidir.

.....

Siyasal, askersel utkular ne kadar büyük olursa olsunlar, ekonomik utkularla talandırılmazlarsa elde edilen utkular kalıcı olmaz, az zamanda sner.

.....

Bu geniş ve verimli toprakları işleyebilmek, işletebilmek için yeterli olmayan el emeğini çabucak fenni araç ve gereçle tamamlamak, karşılamak zorundayız. Ülkemizi demiryolu ve üzerinde otomobillerin çalışacağı yollarla aę gibi örmek zorundayız.

Çünkü batının ve dünyanın araçları bunlar oldukça, bunlara karşı merkeple ve kağıt ile ve doğal yollar üzerinde yarışma olanağı yoktur.

.....

Sanayimizi de çoğaltmak ve geliştirmek zorundayız. Eğer bu konuda yine hoşgörülü olursak, o halde sanayi yapıtlarında yine dışarının haraç yeri oluruz.

.....

Bugün varolan fabrikalarımızda ve daha çok olmasını dilediğimiz fabrikalarımızda kendi işçimiz çalışmalıdır. Gönençli ve kıvançlı olarak çalışmalıdır ve bütün bu saydığımız sınıflar aynı zamanda zengin olmalıdır ve yaşamın gerçek lezzetini tadabilmelidir ki, çalışmak için erk ve güç bulabilsin (Türk Dil Kurumu, 1978).

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal, bir bağımsızlık eyleminin çağdaşlaşmanın gerçek anlamıyla başarılı olabilmesini ekonomik kalkınmaya, ekonomik gelişmeye ve büyümeye bağlamaktadır (Kili, 1981). Mustafa Kemal, Türkiye'nin Batı'nın bir ekonomik sömürgesi olarak kalmasını istemiyor, ancak siyasal ve ekonomik kısıtlamalar olmaksızın geldiği sürece yabancı sermayeye olumlu bakıyordu. Savaşın tahrip ettiği, sermayeden yoksun bir Türkiye'nin modern bir ekonomik temel oluşturmak için dış yatırım kullanmak zorunda olduğunu görebiliyordu (Ahmad, 1999).

17 Şubat'ta toplanmış olan kongreye, her kazadan tüccar, sanatkar, amele, şirket, banka, çiftçi mümessili olmak üzere (o zamanın deyişiyle iktisat amilleri), 8'er kişi çağrılmıştır. Kongre sonunda, bir "Misak-ı İktisat" kabul edilmiş, ayrıca çiftçi, tüccar, sanayi ve amele gruplarının görüş ve istekleri değerlendirilerek genel kurulda kabul edilmiştir. "Misakı İktisadi"de yer alan bazı görüşler şunlardır: "Türkiye halkının...bütün mesaisi, iktisadi açıdan memleketi yükseltmek gayesine matuftur. ..Türkiye halkı sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir" (Kuyucuklu, 1986).

Kongre sonunda sanayi grubunun istekleri gümrüklerde koruyuculuk, Teşvik-i Sanayi Kanunu, yollar, sanayi bankaları kurulması, sınaî öğretim ve sanayi odaları kurulması hakkındadır. Sonuç olarak devlete yüklenen asıl işlerin alt yapı ile ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar belirli işlerin yapılması kamuya verilmiş olsa da itici güç "özel girişimdir". Bu kongrede alınan kararları şöyle sıralamak mümkündür:

- 1) Sanayi gelişmesi için teşvik tedbirleri getirilmeli, özellikle gümrük mevzuatında değişiklikler yapılarak yerli sanayi korunmalı.

- 2) Yerli ürünlerin deniz ve kara yoluyla taşınmasında daha düşük navlunlar uygulanmalı.
- 3) Sanayiciler için kredi imkanları artırılmalıdır (sanayi bankaları gibi).
- 4) Teknik öğrenime önem verilmelidir (Kuyucuklu, 1986).

1924'te Lozan Antlaşması'nın imzalanması, 1925'te Aşar Vergisi'nin kaldırılması, yine aynı yıl Sanayi Ve Maadin Bankası'nın kurularak Osmanlı'dan devralınan fabrikaları yönetmeye başlaması, 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanununun kabul edilmesi, bu dönemde gerçekleştirilen önemli iktisadi faaliyetlerdendir. Yine bu dönemde özel girişim olarak kurulan şeker fabrikaları (Alpullu, Eskişehir, Uşak, Turhal), sanayileşme yönünde atılan önemli adımlar olmuşlardır (Kuyucuklu, 1986).

3.2.2.2 1923-1932 Dönemindeki Sınâî Gelişme

Çizelge 2.3'te de görüleceği üzere, 1927 yılında Türkiye'de çok gelişmemiş bir hafif sanayiini oluşturduğu bir sınâî yapı ortaya çıkar. Ayrıca küçük atölye tipi işletmeler çoğunluktadır (Tayanç, 1973). Bu bulgulardan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlardan birinin, ilkel maddeleri yurt içinden sağlanabilecek sanayilerin öncelik kazanmasının gerçekleşme yolunda olduğunu görülmektedir. Örneğin ülkenin doğal kaynaklarına dayalı sanayiler olan maden çıkarma, tarım ve dokuma sanayileri en yüksek üretim değerlerini vermektedir (Tayanç, 1973).

Çizelge 2.3 Sanayi dallarına göre kuruluşların ve çalışanların dağılımı, 1927 sanayi sayımı (Tayanç, 1973)

Sanayi Dalları	Kuruluş Sayısı	Çalışan Sayısı
1. Maden Çıkarma	556	18 932
2. Tarım, evcil hayvan, balık ve av ürünleri sanayii	28 439	110 480
3. Dokuma Sanayii	9 353	48 025
4. Ağaç ve Öteki bitkisel Maddelere Sanayii	7 896	24 264
5. Kağıt ve Karton Sanayii	348	2 792
6. Maden Sanayii, maden işleme ve makine onarım ve imalatı	14 752	33 866
7. Bina ve İnşaat Sanayii	2 877	12 345
8. Kimya Sanayii	697	3 107
9. Karma Sanayi	16	455
10. Çeşitli		
A. Elektrik	90	1 350
B. Ötekiler	221	1 239

1920'lerde büyük atılımlar yapması beklenen özel girişimin sanayileşmeye katkısı, tüketim malları üretimine dönük sanayilerin kurulması, gelişmesi yönünde olmuştur. Her ne kadar bu başarı, sağlanan olanaklarla orantılı olmamışsa da on yıl içinde seçilen sanayileşme modeli doğrultusunda epey yol alınmıştır (Tayanç 1973).

Dönem içinde özel girişimin devletin koruyucu kanatları altında hızlı bir sanayileşmenin gereksinimlerini karşılamaya yöneldiği görülür. Özel girişimin kısa sürede çok kâr getiren, iç pazarı hazır olan bu alanlara yönelmesi de doğaldır. Yetersiz alt yapı, kıt sermaye, yeterli teknik bilgi eksikliği de bu yönelmeyi zorunlu kılmıştır (Tayanç, 1973).

Böylece, küçük sanayi niteliğini taşıyan, sermaye bakımından yetersiz, harcamaları rasyonel olamayan, uzun dönem için geçerliliği kuşkulu bir tüketim malları sanayiinin temelleri atılmıştır. Türkiye'de, özel girişimin başıboş bırakılmasıyla anlamlı bir sanayileşmenin mümkün olmayacağına ilişkin görüşler yaygınlaşmaya başlamıştır.

3.2.2.3 Sanayileşmede Devlet Girişiminin Ortaya Çıkışı ve Devletçilik

Devlet girişimciliğine yol açan gelişmeler, 1930'ların başında başlamıştır. Devlet girişimciliğine yol açan etkenler, aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- 1) 1929-1930 Dünya Bunalımı: 1929 yılında batı kapitalizmi büyük bir buhran içine düştü. Buhran, uluslar arası kapitalizmin üretimini karşılayabilecek bir talep yetersizliğinden doğmuştu. Sonuç kitlesel işsizlik ve fiyat düşüşleri şeklinde ortaya çıktı. Fiyat düşüşleri ise özellikle tarımsal ürünlerde belirgin idi (Taner, 1971) Tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesiyle egemen üretim faaliyeti tarım olan ve ihracatı tarımsal üretime dayalı olan Türkiye'nin ihracat gelirleri hızla düşmeye başladı. Dünya bunalımının bir diğer etkisi, "çağdaş uygarlık temsilcisi" olarak alınan ülkelerin uyguladıkları kapitalist gelişme modeline karşı yarattığı kuşkular oldu. Ulaşılmak istenen iktisadi sistemlerin geçerliliğine duyulan güven sarsılmış, sanayileşmek ve kalkınmak için başka yöntemler olduğu düşünülmeye başlanmıştır. (Tayanç, 1973)
- 2) Sovyet Deneyi: 1917 Devriminin çalkantılarının durulması, Sovyet ekonomisinin plan disiplininin itisiyle hızlı bir sanayileşme sürecine girmesi, kapitalist yönetime karşı uyanan kuşkularla birleşerek, Sovyet deneyine karşı bir ilgiye dönüşmüştür. Planlı ekonomiye karşı duyulan ilgi artmaya başlamıştır. (Tayanç, 1973)

- 3) Özel Girişimin Başarısızlığı: Özel girişimin gündemine temel sanayie yönelmenin yer almadığının anlaşılması, Dünya bunalımının etkileri, Sovyet deneyi, 1929'dan sonra ödenmesine başlanan Osmanlı borçlarının bütçeye yükleyeceği yük ile birleşince yeni bir iktisadi politikalar bütününün oluşturulması zorunlu hale gelmiştir. 1920'lerde kendisinden çok şey beklenen "özel girişimin" yerini 1930'larda "devlet girişi" almıştır. (Tayanç, 1973).

Devletin ekonomik yaşamdaki etkinliği Cumhuriyet'in başından beri varolan bir gerçektir. Atatürk, 1930 yılında Afet İnan'a Medeni Bilgiler kitabı için "ılımlı devletçilik" fikrini dikte ederken ve aynı yıl İnönü, Sivas'a demiryolunun ulaşması dolayısıyla verdiği nutukta "devletçilik" sloganını ortaya atarken yeni bir dönemi başlatıyorlardı. Türkiye'nin temel politikasını çizen ve yürüten bu iki devlet adamının ağızda devletçilik siyaseti, kapitalizme bir alternatif değildi. Aksine onu devlet olanakları ile takviye etmeyi ve geliştirmeyi öngörüyordu (Taner, 1971).

Atatürk, devletçilik prensibi ile ilgili şu görüşleri dile getirmiştir:

"Türkiye'nin uyguladığı devletçilik sistemi, 19. asırdan beri sosyalizm nazariyecilerinin ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş Türkiye'ye özgü bir sistemdir. Devletçiliğin bizce anlamı şudur: Bireylerin özel girişimlerini ve faaliyetlerini esas tutmak, ancak büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve bir çok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almak. Türkiye Cumhuriyeti devleti, Türk vatanında asırlardan beri bireysel ve özel teşebbüslerle yapılamamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa bir zamanda yapmayı başardı. Bizim izlediğimiz yol, görüldüğü gibi liberalizmden başka bir sistemdir" (İnan, 1972).

Ekonomide devletçilik prensibini ilke olarak benimseyen Atatürk, 10 Mayıs 1931'de CHP programına ve 5 Şubat 1937'de Anayasa'nın 2. maddesine devletçilik ilkesini koydurmuştur. Tanımı şöyle yapılmıştır: "Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmektir" (İnan, 1989).

Atatürk'ün dile getirdiği “ılımlı devletçilik” politikası, devletin özel sektör işletmelerine denetleyici, yönlendirici ve teşvik edici öncülüğünü öngörmüştür. Bu politikaya göre, Atatürk'ün devletçilik anlayışında egemen olan esaslar özel girişimin korunması ve desteklenmesinin demokratik rejimin kaçınılmaz bir şartı olarak görülmesi, ekonomik kalkınmanın temelinde özel girişimin bulunması, devletin ekonomik faaliyetinin özel girişi engellemek amacına yönelik olmaması, ve bu faaliyetin sınırının ulusal çıkarların gerektirdiği durumlarda hükümetler tarafından çizilmesi ve bu sınırın zaman içinde değiştirilebilir olmasıdır (Eroğlu, 1983).

Bu dönem, karma ekonomi felsefesinin geliştirildiği ve uygulamanın yaygınlaştırıldığı dönem olmuştur. Özel girişimciliğin sermaye, bilgi, risk yüklenme isteği hususlarındaki yetersizlikleri dolayısıyla devlet girişimciliğinin öncülük yapması uygun görülmüştür (Kılıçbay, 1973). Devletçilik, devlet müdahalesini, sanayide devleti ve planı gerekli kıldığından, özellikle sanayi alanında kalkınma plana bağlanmıştır (Eroğlu, 1990).

3.2.2.4 Yasal Gelişmeler

1932 yılına gelindiğinde, devletin iktisadi hayata girmesini sağlayan yasal gelişmeler olduğunu yeni kurumlar kurulduğu görülmektedir. 1924 yılında kurulan “Sanayi ve Maadin Bankası”nın amaçlanan etkinlikte olmaması üzerine, bankacılık ve işletmecilik faaliyetleri ayrılmış, işletmecilik faaliyetlerini 3 Temmuz 1932’de kabul edilen 2058 sayılı yasa ile kurulan “Devlet Sanayi Ofisi”, bankacılık faaliyetlerini de 7 Temmuz 1932’de kabul edilen 2064 sayılı yasa ile kurulan “Türkiye Sanayi Kredi Bankası” üstlenmiştir. Ancak yıl sonuna doğru, İş Bankası genel müdürü Mahmut Celal Bey’in (Bayar) iktisat bakanı olmasıyla devletçiliğin hızı kesilmeye başlamıştır.(Tayanç, 1973)

Fakat bu iki kuruluşun ömürleri uzun olmamış, Devlet Sanayi Ofisi “milli sanayi inkişafına amil olmaktan ziyade sanayi erbabımızı endişeye” düşürdüğünden, Türkiye Sanayi Kredi bankası da “sermaye bakımından zayıf kaldığından 3 Haziran 1933’de kabul edilen 2262 sayılı yasa ile yerlerini “Sümerbank” a bırakmıştır. Sümerbank’ın ana görevleri arasında:

- a) Devlet Sanayi Ofisinden devralacağı fabrikaları işletmek ve hususi sanayi müesseselerindeki devlet iştirak hisselerini idare etmek
- b) Hususi kanunlarla verilmiş salahiyetlere istinaden yapılacak fabrikalar hariç olmak üzere devlet sermayesiyle vücuda getirilecek bütün sınaî müesseselerin etüd ve projelerini hazırlamak ve bunları tesis ve idare eylemektir. (Tayanç, 1973)

Bu ana görevler yanında nitelikli işgücü yetiştirmek, sanayi kuruluşlarına kredi vermek ve tüm bankacılık işlerini yapmak ulusal sanayi gelişmesine ilişkin tedbirler aramak da Sümerbank'ın görevleri arasındadır. (Tayanç, 1973)

3.2.2.5 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

B.B.Y.S.P., bugün anlaşılan anlamda bir plan olmaktan çok, beş yıllık bir süre içinde hangi alanlarda ne tür kuruluşlar kurulacağını, bu kuruluşların rantabilite hesaplarını vb. gösteren bir program niteliğindedir. 1932 yılında hazırlanmaya başlanan, 1934'de yürürlüğe giren B.B.Y.S.P.'da, Sovyet deneyinin birikiminin izlerine, teknik yardımdan mali yardıma kadar rastlamak mümkün. Bu planda, önceliğin tüketim malları üretimine verilmesi eğilimi gözlenmektedir. (Tayanç, 1973)

B.B.Y.S.P.'nın belirgin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Yerel ya da bölgesel tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayalı sınaî üretim birimleri kurulması,
- 2) Özellikle dışalım konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma sanayiine) öncelik verilmesi,
- 3) Sanayi kuruluşlarının yerlerinin hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın olması (Kepenek, Yentürk, 1996).

Buradan sonuç olarak, B.B.Y.S.P.amaçlarının temel niteliğine göre salt bir sanayi planıdır; tümü ile ekonomiye yönelik amaçları içermez, bu nedenle bir makro plan niteliğinde değildir. buna karşın planda ele alınan kuruluşların insan gücü ve diğer girdi gereksinimlerine ilişkin öngörüler yer almıştır (Kepenek, Yentürk, 1996).

B.B.Y.S.P. ile kurulması tasarlanan sanayi beş ana grupta toplanmaktaydı:

- 5) Dokuma (pamuk, kendir, yün)
- 6) Maden işleme (demir-çelik, bakır, kükürt)
- 7) Kağıt
- 8) Kimya (yapay ipek, gülyağı, fosforik asit, süper fosfat)
- 9) Taş, toprak (cam, çimento) (Kepenek, Yentürk, 1996).

Plan finansmanı Sovyetler Birliği'nden (tamamı dokuma sanayiinde kullanılmak üzere ve toplam 10,5 milyon TL) alınan kredi ve her yıl bütçeden ayrılacak 6 milyon TL ile karşılanacaktı. Öngörülen 44 milyon TL yatırımın 41,6 milyon TL'si Sümerbank, kalan 2,4 milyon TL'si İş Bankası tarafından karşılanacaktı. Sümerbank, bütçe ve dış kredi kullanımını üstleniyordu. İş Bankası da cam ve bir kısım kimya sanayi kesimlerine yatırım yapacaktı (Kepenek, Yentürk, 1996).

Çizelge 2.4 B.B.Y.S.P. uyarınca kurulacak fabrikaların bölgesel dağılımı (Tayanç, 1973)

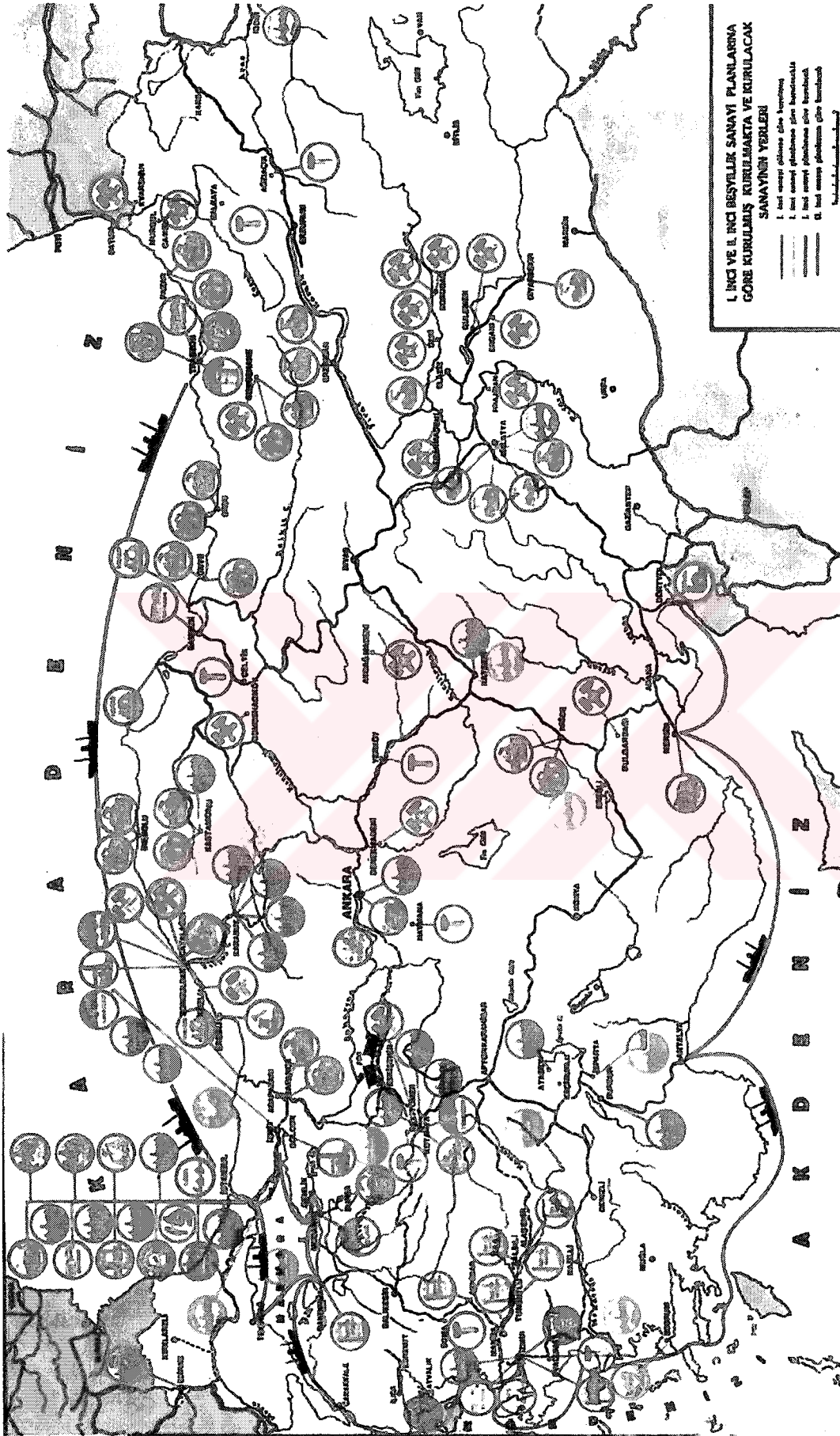
Bölge	Fabrikanın Niteliği
1. Marmara Bölgesi	
a. İstanbul	Pamuklu, şişe-cam
b. İzmit	Kağıt selüloz, süper fosfat, kibrit
c. Gemlik	Suni ipek
d. Bursa	Merinos
2. Ege Bölgesi	
a. Kütahya	Südkostik, seramik
b. Nazilli	Pamuklu
c. Bodrum	sünger
3. Akdeniz Bölgesi	
a. Keçiörlü	Kükürt
b. Isparta	Gülyağı
4. Karadeniz Bölgesi	
a. Kastamonu	Kendir
b. Karabük	Demir-çelik
5. İç Anadolu Bölgesi	
a. Ereğli	Pamuklu
b. Kayseri	Pamuklu
6. Doğu Anadolu Bölgesi	
a. Malatya	Pamuklu
b. Iğdır	Pamuklu

B.B.Y.S.P.'nin uygulanışında, devlet kapitalizminin etkileri ile özel kapitalizme göre daha farklı önceliklerin uygulamaya geçirildiğini görmekteyiz. Devlet kapitalizminde, askeri ve sosyal kaygılar da rol oynadığı için, bu girişim batıdaki kapitalistleşme süreçlerinden ayrılmaktadır. Bir kere stratejik düşüncelerle yatırımlar belli bir bölgede toplanmayıp, yurdun dört köşesine dağıtılmışlardır. Böylece doğuda Malatya'dan batıda Nazilli'ye kadar bir çok fabrika Anadolu'ya serpiştirilmiştir. Kapitalizmin rasyoneline aykırı olan bu durum, bir çok eleştirilere yol açmıştır. Özellikle askeri kaygıların büyük rol oynadığı Karabük demir çelik

tesisleri dikkate değer bir örnektir. Bir yabancı uzman “Karabük’teki Demir ve Çelik Sanayii sun’î olarak yaratılmıştır... Kömür 100 km. ilerdeki Zonguldak’tan tek hatlı demiryolundan gelmektedir. Demir cevheri ise takriben 1000 km. uzaktaki Divriği’den geliyor” demektedir* (Taner, 1971).

Devletçilik uygulamasının ilk ve başarılı bölümü B.B.Y.S.P.’dir. B.B.Y.S.P. ile gerçekleştirilmesi öngörülen sınaî üretim, dönemin toplam dışalımının % 44 gibi bir bölümünü oluşturmaktaydı. B.B.Y.S.P. Türkiye’ye önemli bir sanayi ve planlama deneyimi kazandırmıştır. Elde edilen başarı üzerine, 1936’da İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlıklarına girişilmiştir. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, ilk planın aksine ara ve yatırım malları üretimine öncelik veriyor, ayrıca elektrifikasyon, madencilik ve limanlar gibi altyapısal gelişmeyi dikkate alıyordu. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, gıda, kimya, makine ve deniz ulaşımı, vb. alanlarda yaklaşık 112 milyon TL’lık bir yatırım öngörüordu. Bu nitelikleri ile İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın “kendine yeterlik” ilkesine önem verdiği ve B.B.Y.S.P.’nin bir uzantısı olduğu söylenebilir. Ancak İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır (Kepenek, Yentürk, 1996).

* Bu yorum, Taner tarafından Prof. Gerhard Kessler’den aktarılmıştır. Kessler, G.; Zonguldak ve Karabük’teki Çalışma Şartları, A.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 1948, No:3, s:173-196

Şekil 3.1 Birinci ve ikinci beş yıllık sanayi planlarına göre kurulmuş, kurulmakta ve kurulacak olan sanayi yerleri, (İnan, 1972)

4. TÜRKİYE’DEKİ ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ SANAYİ KURULUŞLARININ TEMEL ÖZELLİKLERİ

4.1 Ülke Ölçeğinde Genel Bir Değerlendirme

Türkiye’de Erken Cumhuriyet dönemi, ekonomik kalkınmanın çağdaşlaşma yolundaki temel unsurlardan biri olarak görüldüğü ve bu yolda çeşitli projelerin hayata geçirildiği bir dönemdir. Bunlardan en önemlileri Türkiye’nin farklı bölgelerine temel tüketim maddelerinin üretimini sağlayacak fabrikaların kurulmaları olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, ancak kendi kendine yeter bir ekonomiye sahip olması durumunda tam bağımsız bir ülke olabilirdi. Erken Cumhuriyet dönemi de, üretim sistemi ve sanayi yapısı batı dünyasının çok gerisinde olan Türkiye için hızlı bir sanayileşme dönemi olarak değerlendirilebilir.

Kurulan fabrikalar, yalnızca sanayileşme yolunda atılan önemli adımlar olmakla kalmamış, kuruldukları bölgelere de önemli yenilikler getirmişlerdir. İhtiyaç duydukları iş gücünü çevre bölgelerden karşılayan fabrikalar, kuruldukları yerlere nüfus artışı ve kentleşmeyi getirmişler, bu bölgeler zamanla önemli sanayi bölgeleri haline gelmiştir. Avrupa ve Amerika’da 19. yüzyıldan itibaren önemli bir sanayi yerleşme tipi olarak ortaya çıkan “company town (şirket şehirleri)” modellerini andıran bu kompleksler, aynı zamanda çalışanlarının da tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde organize olmuşlardır. Türkiye’de kurulmuş olan fabrikaların batıdaki şirket şehirlerinden en önemli farkları, bu şirket şehirlerinin iyi niyetli sanayicilerin işletmeleri olmaları yani tamamen özel girişimler sonucu oluşmaları (Saltaire, Pullman örnekleri), Türkiye’deki fabrika komplekslerinin ise büyük ölçüde devlet girişimi ile yapılmış olmalarıdır. Söz konusu dönemde Türkiye’de yapılmış olan fabrikaların bir diğer önemli özellikleri ise, bir ekonomik kalkınma planı sonucunda çok kısa bir süre içinde uygulamaya geçirilmiş olmalarıdır. Bu nedenle, fabrikalara ülke ölçeğinde bakıldığı zaman ülkenin farklı bölgelerine yayılmış oldukları, demiryolu ağı ile birbirlerine ve merkez bölgelere bağlanmış oldukları görülür. Devlet girişimi olmaları ve aynı zaman diliminde yapılmış olmaları, belli ölçüde tipleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Fabrikaların yer seçimlerinde kullanılacak hammadde ve işgücüne yakınlık, ulaşım ve üretilen malların dağıtımına katılmasındaki kolaylıklar gibi fizibilite faktörlerinin yanında, fabrikaların kurulacakları bölgeye istihdam getirmeleri ve askeri olarak savunma olanaklarının yüksek olduğu bölgelere kurulmaları gibi stratejik kararlar da etkili olmuştur.

Ülke genelindeki bu gözlemlerden sonra, incelenen örnekler bağlamında fabrikaların bazı temel özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

4.2 Planlama

Margaret Crawford, *Building The Workingman's Paradise* kitabında, sanayi yerleşmeleriyle ilgili bir ayırım yapmaktadır. Bu ayırım belli bir sanayi faaliyetin ya da özel girişimcinin hakim olduğu bölgeler (Amerika için Detroit Washington D.C. örnek olarak verilebilir); ekonomisinde sanayi ve tarımın egemen olduğu fakat özel girişim tarafından değil de kolektif bir şekilde sahip olunan bölgeler (New Harmony, New York); ve toprak ve mülkiyetine bir ya da birden fazla özel girişimcinin sahip olduğu ve işçilerin içinde çalışıp barındıkları şirket şehirleri arasında yapılmıştır (Crawford, 1995)

Bu örnekler doğrultusunda, belli bir sanayi faaliyetin hakim olduğu ve gelişmesini bu sanayi faaliyete borçlu olan bölgelere Türkiye'den örnek olarak Karabük (Karabük demir-çeliş fabrikası), Ereğli (Ereğli demir çelik fabrikası), Kırıkkale (Kırıkkale silah ve mühimmat fabrikası) verilebilir, Gelişmesini hem sanayie hem de tarımsal faaliyetlere borçlu olan bölgelere örnek olarak ise, Türkiye'de diğer kentlere göre sanayi faaliyetinin daha yoğun olduğu İstanbul, İzmir, Bursa, Kayseri gibi kentler verilebilir. Bu tez kapsamında incelenmiş olan örnekler ise, bir takım farklılıklarla da olsa “şirket şehirleri” ile özdeşleştirilebilir. Buradaki en büyük farklılığın, Türkiye'deki Erken Cumhuriyet dönemi sanayi kuruluşlarının devlet girişimleri olduğuna daha önce değinilmiştir.

Aynı kitapta Crawford, sanayi yerleşmeleri ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Sanayi yerleşmeleri, sanayi üretim yöntemlerinin gereksinimlerinin fiziksel yansımalarını oluştururlar. Dolayısıyla bölgesel koşulları göz ardı etmektedirler” (Crawford, 1995). İncelenmiş olan örneklerde, bu durum açıkça gözlenmektedir. Fabrikaların kuruluşunda, topografya, iklim, mevcut yerleşme dokusu gibi bölgesel özellikler göz ardı edilmiş, tümüyle üretim ihtiyaçları ve sistemleri doğrultusunda yerleşim ilkeleri benimsenmiştir.

Erol Tümertekin, *İstanbul'da Sanayiın Alansal Dağılışındaki Değişimler* başlıklı bildirisinde, çağdaş sanayi faaliyetlerinin gelişmiş olduğu yerlerde en belirgin özelliğin, sanayi faaliyetlerinin az yer kaplamalarına karşın, diğer ekonomik sektörleri her bakımdan geri bırakmaları olduğundan bahsetmektedir. Sanayi bölgelerinde, sanayide çalışan nüfus, genel işçi toplamının en büyük payına sahip olduğu gibi, sanayide elde edilen gelir de gelir toplamının en büyük kısmına tekabül etmektedir. Öte yandan sanayi bölgelerinde ulaşım

sektöründe taşınan mallar arasında da sanayi faaliyetleriyle ilgili maddeler daima daha fazladır. Bununla birlikte sanayi faaliyetleri, mekanda önemleriyle denk düşen miktarda alan kaplamazlar. Sanayileşmenin ilk zamanlarında kurulan sanayi tesisi sebebiyle nüfusu artan ve giderek şehir haline dönüşen yerleşmeler, sonraları kendi ihtiyaçları için yeni sanayi tesislerinin kurulmalarını gerektirirler (Tümertekin, 1985).

İncelenen örneklerde bu özellikler de göze çarpmaktadır. Fabrikalar, kuruldukları bölgelerde nüfus artışına neden olmuşlar, beraberlerinde kentleşmeyi getirmişler, fabrikanın yan sanayi kuruluşları da zamanla fabrika etrafında yerlerini almışlardır. Fabrikanın yakın çevresi, genelde, ticaret ve küçük sanayi bölgeleri olarak gelişim göstermiş, ilerleyen yıllarda konut yerleşimlerinin fabrikanın olmadığı bölgelere doğru kaydığı görülmüştür.

Bu komplekslerin hemen hepsinin yerleri demiryolu ağı üzerindeki küçük Anadolu kasabaları olarak seçilmiş olduğu için hammadde temini ve ürünlerin pazara katılımı bu demiryolu aracılığıyla sağlanmıştır. Bu ulaşım, fabrika biriminin bir dekovil hattı ile demiryolu ağına bağlanması ile gerçekleşmektedir. Demiryolunun kullanılmadığı yerlerde karayolu ulaşımı söz konusudur. Vaziyet planları incelendiğinde, komplekslerin yeşil bir bant ile çevrelerinden izole edilmiş birer leke halinde, küçük Anadolu kentlerinin organik yerleşim dokularının tam tersi şekilde düzenli ve gridal bir yerleşim planına sahip oldukları görülür. Fonksiyonun bir getirisi olarak, bu kompleksler çok büyük ve eğimi fazla olmayan alanlarda inşa edilmişlerdir. Komplekslerin yerleşiminde, merkezde fabrika binası bulunmak üzere, fabrika binasının içinde ya da hemen yanında yönetim binası, bunların etrafında yemekhane, lokal, hastane, spor alanları gibi genel kullanıma ait alanlar ve yapılar, daha dışta ise lojmanların bulunduğu bir hiyerarşi gözlenmektedir. Tüm binalar, tek veya iki katlı olup, rekreatif amaçlı da kullanılabilen yoğun bir yeşil doku içinde yer almaktadırlar.

4.3 Hizmetler

Fabrikalarda, insan faktörü göz ardı edilemeyecek bir faktördür ve çalışanların ihtiyaçlarının karşılanması için her fabrika önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu hizmetler yalnızca çalışanlara yönelik olmakla kalmamış, kuruldukları bölgeyi de kapsayan nitelikte olmuşlardır. Bunları istihdamın sağlanması, altyapı hizmetleri, sağlık ve eğitim olarak sıralamak mümkündür.

Her fabrika kurulduğu bölgede önemli bir işçi potansiyeli yaratmış, bölgede ve çevresinde yaşayanlar için çalışma olanağı ve ekonomik kalkınma kaynağı olmuştur. Fabrikalar, sahip

oldukları elektrik santralleriyle bölgenin elektrik ihtiyacının önemli bölümünü karşılamışlar, hastaneleriyle halka sağlık hizmeti vermişlerdir. Çalışanların evleri ve işyerleri arasında gidiş geliş servisi, vardiya süresince bir öğün ücretsiz yemek, evlilik, çocuk ve ölüm yardımları, kıyafet yardımları da çalışanlara sağlanan bazı kolaylıklardır.

İşçilerin iş konusunda eğitilmelerinin yanında, okuma yazma kursları düzenlenmiş, her fabrika kütüphanesi kültür hizmeti de sunmuştur. Çalışanların çocuklarının bakımı fabrika kreşlerinde yapılmış, okul yaşına gelen çocuklar, yine fabrikaların ilkokullarında eğitim görme olanağına sahip olmuşlardır. Fabrikaların içinde kurulan ekonomalar (market) çalışanların ihtiyaçlarını daha uygun fiyatlarla temin etmelerini sağlamıştır.

4.4 Rekreeasyon

İnsan faktörünün değerlendirilmesi, yalnızca hizmetlerle sınırlı kalmamış, çalışanların iş dışı zamanları da düşünülmüştür. Fabrikaların sinema ve kütüphaneleri, fabrika çalışanlarından oluşan amatör tiyatro toplulukları, çok amaçlı salonlarında düzenlenen balolar, halka kültürel hizmet sunmuş ve insanların bir araya gelerek sosyal yaşantı içinde yerlerini almalarını sağlamıştır. Fabrikaların sahip olduğu yeşil alanlar, yine insanların bir araya gelerek zaman geçirebildikleri rekreeasyon alanları olarak değerlendirilmiştir.

Çalışanların boş zamanlarını değerlendirmeleri için çeşitli sportif faaliyetler de söz konusuydu. Yüzme havuzları, mini golf sahaları, paten pistleri, tenis kortları, futbol sahaları çalışanların diledikleri spor dalında uğraşmalarına olanak tanıyordu. Her fabrikanın kendi adını taşıyan spor kulüpleri, çalışanların profesyonel düzeyde de sporla ilgilenmelerini sağlıyordu.

4.5 Konutlar

Fabrikalar, çalışanlarının barınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere lojmanlar inşa etmişlerdir. Bu lojmanlar, fabrika arazisine bitişik konumda, yoğun bir yeşil doku içinde ve genelde gridal bir yerleşim sistemine göre inşa edilmişlerdir. Genelde tek katlı, yığma yapılar olan bu lojmanlar, Türkiye’de uygulanan ilk toplu konut örnekleridir. Planlanış ilkeleri olarak, Avrupa’daki bahçe şehirlerden etkilenilmiştir. Fabrika lojmanları ayrıca bekar işçiler için de pavyon tarzı barınma birimlerini içermekteydi. Bu yapılar genelde iki katlı, bir koridor etrafında dizilmiş tek kişilik odalardan oluşan lineer yapıları.

İhtiyaçlar doğrultusunda, çalışanlar kooperatifler kurarak fabrika çevresinde yeni mahalleler oluşturmuşlar, buraları yerleşim birimleri haline getirmişlerdir. Bu mahalleler, etrafında kuruldukları fabrikaya göre çeşitli isimler almışlardır (Sümer Mahallesi, Yeni Mahalle, Şeker Mahallesi,vb.). Böylece fabrika, kent üzerinde silinmez izler bırakmış, o bölgenin yerleşiminde belirleyici unsur olarak ön plana çıkmıştır.

4.6 Sosyal Yenilikler:

İncelenen örnekler doğrultusunda, Erken Cumhuriyet döneminde yapılmış olan fabrikaları yalnızca birer üretim yeri olarak ele almak eksik bir değerlendirme olacaktır. Ekonomik faaliyetlerinin yanında, planlanmaları ve mekansal oluşumlarıyla, Türkiye için yeni bir yerleşim sistemi olan sanayi yerleşim mantığının uygulandığı alanlar olmuşlar, ayrıca kuruldukları bölgelerde yaşayan ve fabrikada çalışan insan faktörü olarak ele alındıkları zaman da sosyal yaşantıya önemli katkıları olmuştur.

Halkın tarımsal üretimden çıkıp sanayi üretimine geçmesi ve ulusal ve uluslar arası pazar için üretim yapılmaya başlanması, geleneksel üretimin keyfiliğinden sıyrılarak sanayi üretimin gereklerini yerine getirecek kurallara uymaya başlamaları (vardiyalı olarak çalışma, belli bir işi yapabilmek için alınması gereken belli bir eğitim, emeğin parasallaşması), kırsal bölgelerden fabrika bölgelerine nüfus akışı, insanların fabrikalarda düzenlenen faaliyetlere katılarak sosyalleşmeleri, geleneksel kent dokusundan çıkarak planlanmış mekanlarda yaşamaya başlamaları ve kooperatifler aracılığıyla böyle bir planlamaya kendiliklerinden yönelmeleri, dolayısıyla kentin şekillenmesinde doğrudan bir rol oynamaları, kadınların da iş yaşantısına dolayısıyla sosyal hayata katılmaya başlamaları, fabrikalarda yetişen nitelikli işgücünün yeni fabrikalar için eğitici nüfus haline dönüşmesi, fabrikaların getirdiği deneyimin ve sermaye birikiminin özel girişimler için itici güç haline gelmesi incelenen örneklerde gözlenen sosyal yeniliklerdir.

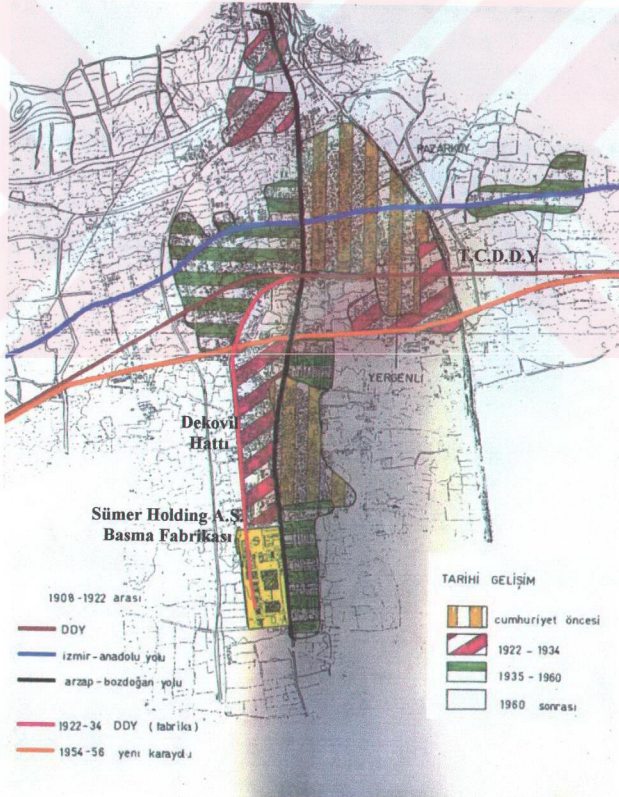
Türkiye'deki sanayileşme süreci, Avrupa ve Amerika'da yaşanan deneyimden daha geç ve daha farklı gerçekleşmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin itici gücü olan özel sermaye birikiminin ve tecrübenin, bu dönemde Türkiye'de mevcut olmayışıdır. Ancak, Avrupa'daki örnekler Türkiye'de yapılanlar için birer model oluşturmuştur. Bu izleri, fabrikaların planlanmasında, mekansal oluşumlarında, üretim sistemlerinde görmek mümkündür.

5. TÜRKİYE'DE SANAYİ KOMPLEKSLERİ ÖRNEKLERİ:

5.1 Sümer Holding A.Ş. Nazilli Basma Fabrikası

5.1.1 Nazilli İlçesi

Nazilli, Türkiye'nin batısında, Aydın iline bağlı bir ilçe merkezidir. Kuzeyden İzmir ve Manisa il sınırları ile çevriliyken, doğuda Kuyucak, güneyde Bozdoğan, batıda Sultanhisar ve Yenipazar ilçeleri ile sınırlıdır. Afyon, Denizli, Nazilli, Aydın ve İzmir'i birbirine bağlayan E-24 karayolu ile yine aynı güzergahı kapsayan demiryolu ağı üzerindedir (Aldan, 1990). Şekil 5.1'de görülen kent haritasında, Nazilli'nin güneyinde yer alan fabrika kompleksi, sarı leke ile ifade edilmiştir.

Şekil 5.1 Nazilli ilçesi ulaşım hatları ve tarihsel gelişimini gösteren harita (Aldan, 1990)

Nazilli, bulunduğu bölgenin en eski yerleşim birimlerinden birisidir. Önemli ticaret yolları üzerinde ve Menderes gibi bir su kaynağının yakınında bulunması dolayısıyla, çevre bölgelerin ticaret merkezi olarak önem kazanmıştır. Su kaynaklarına yakın olması ve ılıman iklimi, bölgeyi her tür ürünün yetiştirilmesi için elverişli kılmaktadır. Pamuk, incir ve zeytin özellikle yetiştirilen ve işlenen ürünlerdir (Nazilli Belediyesi, 1987).

Çizelge 5.1, 1927 Sanayi Sayımı'na göre Nazilli'de işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969)

SEKTÖRLER	İŞYERİ SAYISI	ÇALIŞAN SAYISI
Maden çıkarma sanayii	1	26
Tarıma dayalı sanayii	127	5 907
Dokuma sanayii	67	173
Ağaç ürünleri sanayii	47	79
İnşaat sanayii	7	62
Maden, maden işletmesi ve makine sanayii	48	102
Kağıt ve basım sanayii	1	2
Kimya sanayii	3	12
Toplam	301	6 363

5.1.2 Fabrikanın Kuruluşu:

Nazilli, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı doğrultusunda fabrika yapılması öngörülen yerlerden birisi olmuştur. Kurulacak olan dokuma fabrikası için hem ulaşım, hem de fabrikanın hammaddesi olan pamuğun elde edilmesi bakımından elverişli bir bölgedir. Fabrikanın yapımı için Sovyet Rusya'dan kredi ve teknik destek alınmış, projelendirilmesi Sovyet uzmanlar tarafından yapılmış, kuruluş ve montaj esnasında yine Sovyet mühendisler çalışmışlar ve Türk mühendislerini eğitmişlerdir.

Nazilli halkının yanı sıra, Tavas, Sarayköy, Söke ve Yenipazar gibi çevre ilçelerden de büyük bir amele grubu, fabrikanın yapımında çalışmışlardır. 25 Ağustos 1935'te temelleri atılan fabrika, iki yıl gibi kısa bir sürede tamamlanarak 9 Ekim 1937'de hizmete açılmıştır. Fabrikanın açılışında bulunan Mustafa Kemal Atatürk, "İşte halka refah verecek sesler" sözleriyle fabrikanın hizmete başlamasını kutlamıştır (İnan, 1972).

Fabrikanın kuruluşuyla beraber, Nazilli, çevre il ve ilçelerden göç almaya başlamış böylece nüfus artmış, ilçenin ekonomik yaşantısı hareketlenmeye başlamıştır. Fabrika, içindeki sosyal tesisleri, çeşitli hizmet birimleri ve en önemlisi getirdiği yeni çalışma sistemiyle Nazillililerin

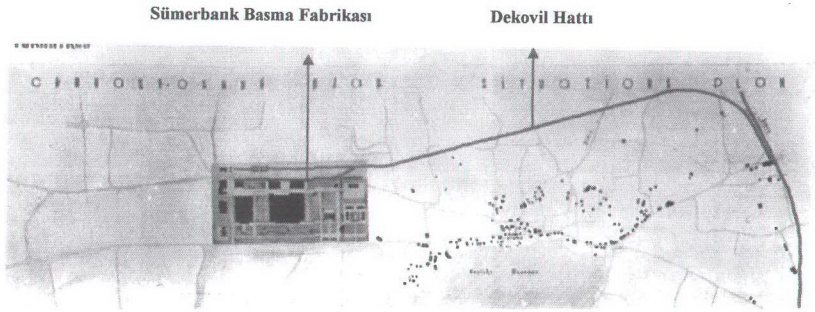
yaşantılarında büyük değişikliklere yol açmıştır. Bunların başında, kadınların da fabrikada çalışmaya başlamasıyla iş yaşamına aktif olarak katılmaları gelmektedir. Öte yandan fabrika, hastanesi, okulu, sineması, spor tesisleri, yeşil alanları, balo salonu ile halkın sosyal yaşantısına katkıda bulunmuştur.

Fabrika yerleşimi, Nazilli kent dokusunun şekillenmesini de önemli ölçüde etkilemiştir. Yan sanayi kuruluşlarının gelişmesiyle birlikte kentin güneyi, sanayi bölgesi olarak fonksiyon kazanmış, konut ve ticaret birimlerinin gelişimi kuzey yönünde olmuştur (Aldan, 1990).

Şekil 5.2 Atatürk Sumerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın açılışında, (Yorulmaz, 1983)

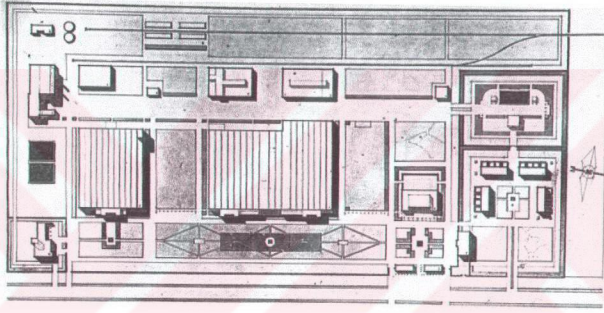
5.1.3 Planlama:

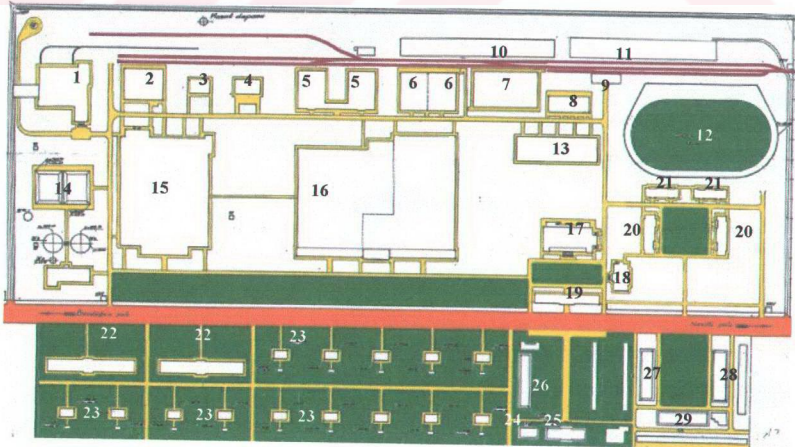
Şekil 5.3 Nazilli Basma Fabrikası'nın Nazilli'ye göre konumu, 1934 yılına ait Turkstroi planı, (Fabrika arşivi)

Fabrika kompleksi, kentten uzakta, bağımsız bir leke olarak inşa edilmiştir. Şekil 5.3'te Nazilli ilçesinin dağınık ve organik yerleşim dokusunun karştı olarak, fabrika kompleksinin planlanmış ve düzenli lekesi görölmektedir. Malzeme teminatı ve mal nakliyatı, Aydın-Denizli demiryolundan bir bağlantı hattı (dekovil) ile sağlanmaktaydı. Fabrikanın pamuk ihtiyacı, Nazilli Ovası ile, Sarayköy, Yenipazar, Aydın ve İzmir'den temin edilmekteydi (Türkiye Ticaret Postası, 1948).

Şekil 5.4 ise Turkstroj firması tarafından hazırlanmış olan fabrika vaziyet planını göstermektedir. Tüm birimler, ara yollarla birbirlerine bağlanmış, binalar ve yollar arasında kalan alanlarda ise peyzaj düzenlemeleri yapılmıştır.

Şekil 5.4 1934 tarihli fabrika vaziyet planı önerisi, Turkstroj tarafından hazırlanmış proje, (Fabrika arşivi)

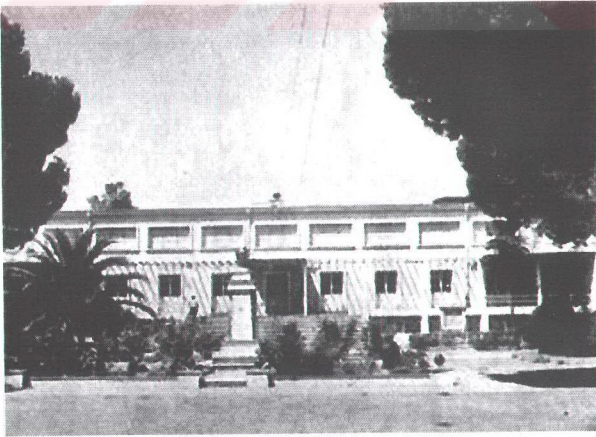

Şekil 5.5 1942 tarihli fabrika vaziyet planı (Fabrika arşivi)

Şekil 5.8 Yönetim binasından bir görünüş, (Fabrika arşivi)

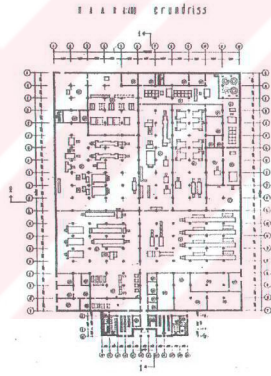
Şekil 5.6, fabrikanın giriş bölümünün planını, şekil 5.7-8 ve 9 ise sırasıyla giriş binası, yönetim ve yemekhane binalarını göstermektedir. Bir avlu etrafında simetrik bir yerleşim planına göre düzenlenmiş olan bu binalar, dıştan söveli pencereleri, girişlere ulaşımı sağlayan merdivenleri, yalın metal korkulukları ve yatayda uzanan hatları ile dönemlerinin rasyonel ve fonksiyonel mimari tutumunu yansıtan sade binalar olarak göze çarpmaktadırlar.

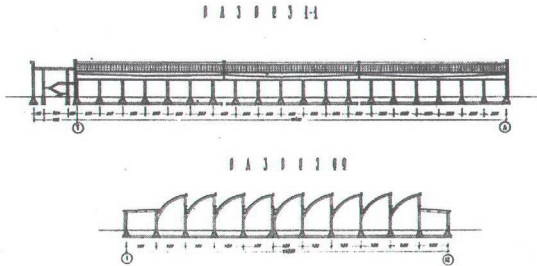
Şekil 5.9 Yemekhane binası, (Fabrika arşivi)

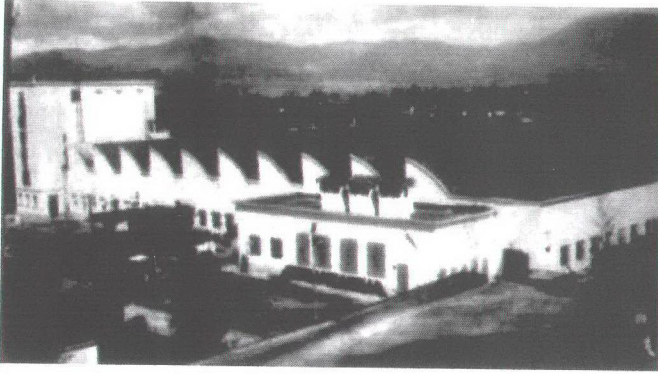
Şekil 5.10 İçeriden girişe bakış, (İzmir Koruma Kurulu arşivi)

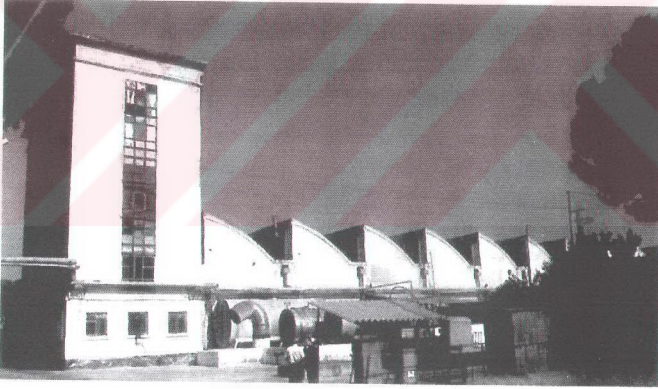
Şekil 5.11 Dokuma salonunun planı (Fabrika arşivi)

Şekil 5.12 Dokuma salonunun kesitleri (Fabrika arşivi)

Şekil 5.13 Atölyelerden görünüş, (Fabrika arşivi)

Şekil 5.14 Atölyelerden görünüş, (İzmir Koruma Kurulu arşivi)

Şekil 5.11-14 arasında fabrika binasına ait planlar ve görünüşler yer almaktadır. Sovyet uzmanlar tarafından projelendirilip yapılmış olan fabrika binası, iplik, dokuma, basma ve çırçır ünitelerinden oluşmaktadır. Testere çatı sistemi ile, doğal ışıktan en fazla miktarda faydalanma olanağı sağlanmıştır. Fabrika binası, işlevsel kurgusu, sade cepheleri ve rasyonel plan şeması ile fonksiyonel bir binadır. Projeleri, Turkstroj tarafından hazırlanan fabrikanın yapımında o dönem için yeni bir teknoloji olan betonarme sistem kullanılmıştır.

Şekil 5.15 Dokuma salonunun içinden bir görünüş, (Fabrika arşivi)

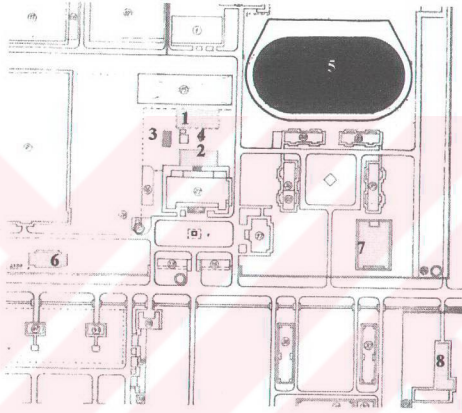
5.1.4 Hizmetler ve Rekreatasyon:

Fabrika, kurulduğu andan itibaren Nazilli'ye çok önemli hizmetler sunmuştur. Nazilli'nin yıllardır boğuştuğu sıtma hastalığı, bataklıkların kurutulması ve kentin belirli bölgelerine okaliptüs ağaçları dikilmesiyle engellenmiştir İşçilere meslek eğitimi verilmesi, düzenlenen okur yazarlık kursları, yemek saatlerinde işçilere dinletilen klasik müzik eserleri ile fabrika yalnızca bir üretim yeri değil, halkın eğitimi için hizmet veren bir kuruluş olarak da işlev görmüştür. Fabrika, 40 yataklı hastanesiyle, Nazilli'de yeni bir hastane yapılmaya kadar sağlık hizmeti vermiştir. Sümer İlkokulu ve fabrika içinde bulunan kreş ile çalışanların çocuklarının da bakımını ve eğitimi üstlenmiştir. Fabrika ayrıca, halk arasında “gıdı gıdı” olarak bilinen tren ile, işçiler için fabrika ve evleri arasında gidiş geliş servis hizmeti de sunmuştur (Türkiye Ticaret Postası, 1948).

Fabrika sahip olduğu santralle, ilk kurulduğu yıllarda kendi elektrik ihtiyacını karşıladığı gibi, Nazilli'ye de elektrik temin etmiştir. Fabrikanın su ihtiyacı ise, içerisindeki artezyen kuyulardan temin edilmekteydi. Fabrikanın ayrıca büyük bir tamir atölyesi de bulunmaktaydı. Bu atölyede bulunan demirhane, marangozhane, dökümhane, kaynak ve teneke işleri bölümleri ile fabrikanın ihtiyaç duyduğu tüm parçalar ve tamir işleri yapılabilmekteydi. (Türkiye Ticaret Postası eki, 1948).

Fabrika yerleşimi içinde, yeşil alanlar, fabrika binaları, ve yönetim birimleri dışında, çalışanların iş dışı zamanları için düşünülmüş bazı fonksiyonlar (spor alanları, sinema, lokal, yemekhane, sağlık tesisleri, vb.) yer almaktaydı (Şekil 5.16). Planlama, temelde işbaşı ve iş dışı yaşamın optimum düzeyde bir araya getirilmesine olanak tanımıştır.

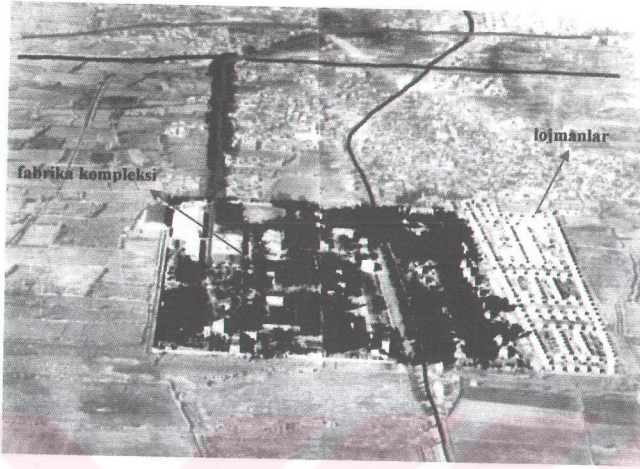
Fabrika, yeşil alanları ve spor sahalarıyla halkın kullanımına açık olmuştur. Yemekhane binası içinde bulunan sinemanın yanında, 1942 yılına ait planda bir spor sahasının varlığı görülmektedir. Bu tarihten sonra yüzme havuzu, patinaj sahası, , açık hava sineması gibi farklı fonksiyonların da ilavesiyle (1953 tarihli plan), fabrika pek çok rekreatif amaçlı kullanıma da elverişli hale gelmiştir. Bunun yanında, Sümerspor futbol takımı, Süm-er tiyatro ekibi fabrikanın çalışanlarına ve kent halkına yönelik çeşitli sosyal faaliyetler olarak ortaya çıkmaktadır. Şekil 5.16'da fabrika rekreasyon ve hizmet alanları görülmektedir: 1) pist, 2) patinaj sahası, 3-4) havuzlar, 5) spor sahası, 6) kreş, 7) açık hava sineması, 8) Sümer ilkokulu

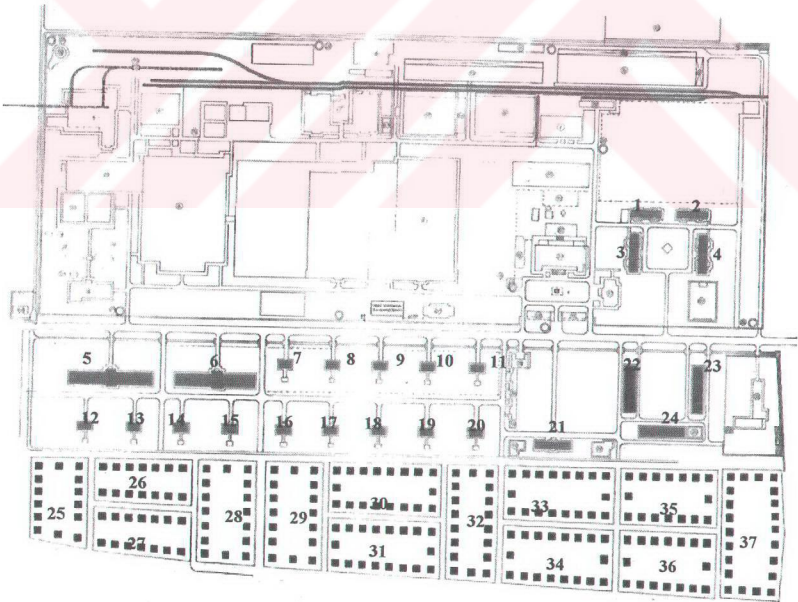
Şekil 5.16 1953 tarihli plan, (Fabrika arşivi)

5.1.5 Konutlar:

Şekil 5.17'deki hava fotoğrafında, Nazilli'nin güneyinde yer alan fabrika kompleksinin demiryolu ile kente bağlantısı görülmektedir. Fabrikanın doğusunda yer alan lojmanlar, yeşil doku içerisinde, tek katlı birimler olarak inşa edilmişlerdir. Fabrikanın ilk kurulduğu yıllarda yapılan lojmanlara ilave olarak, 1953'te yapılan konutlar, burada uygulanan ilk toplu konut örnekleri olmuşlardır. Geleneksel konut tipolojisinden farklılaşan bu yapılar, plan şemalarının basitliği ile, çağın modern mimari söylemleri ile ilişki içindedirler. 1942 yılına ait planda (Şekil 5.5) dört adet iç apartman, üç adet dış apartman, bir adet bekar evi, ve 15 adet işçi evi ve iki adet işçi pavyonu olmak üzere toplam 25 adet konut birimi bulunmaktayken, 1953 yılında yapılan ilave ile, bu sayı 30 adet ev, 132 adet apartman dairesi, 228 adet işçi evi, 56 adet baraka, 31 adet diğer evler olmak üzere 477'e çıkmıştır (Türkiye Ticaret Postası, 1948)

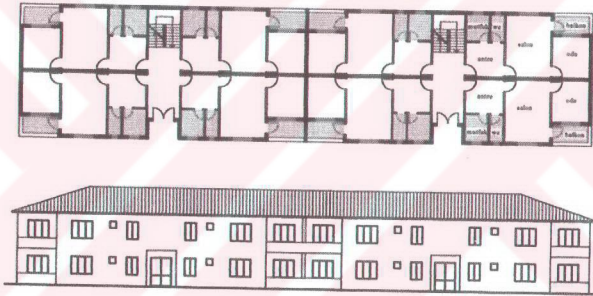

Şekil 5.17 1950'lerde çekilmiş bir hava fotoğrafı (Fabrika Arşivi)

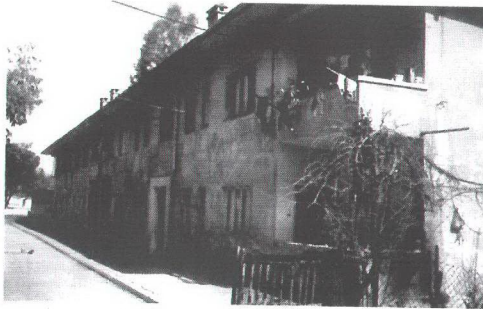

Şekil 5.18 1967 tarihli fabrika vaziyet planı, (Fabrika arşivi)

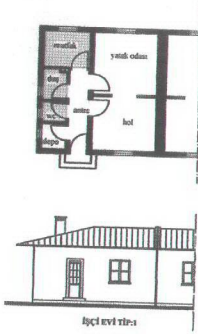
Şekil 5.18'deki 1967 tarihli vaziyet planında, 1-24 arası bloklar, fabrikayla birlikte yapılmış olan konut birimleri iken, ada 25'ten ada 37'ye kadar olan bloklar, 1953'ten sonra inşa edilmiş olan konut birimlerini göstermektedir. 1-4 blokları iç apartmanlar, 5-24 arası numaralı bloklar dış lojmanları ifade etmektedir. 21 numaralı blok misafirhane olarak kullanılmaktadır. Şekil 5.18'da 22 numara ile ifade edilmiş olan dış apartman biriminin plan ve görünüşleri aşağıda, şekil 5.19 ve 5.20'de gösterilmiştir. Burada, dönemin rasyonel-fonksiyoncu tutumunun izleri, geometrik plan şemasında ve cephe anlayışında okunabilmektedir. Aynı yaklaşım, bu konutlardan yaklaşık yirmi yıl sonra (1950'ler) yapılmış olan tekil konut birimlerinde de görülür (şekil 5.21-24). Bu tekil konut birimleri, vaziyet planlarının netliği, tüm konutların tek katta ve yoğun bir yeşil doku içinde tasarlanmış olmalarıyla da dikkat çekmektedirler. Tümüyle çalışanların ihtiyaçları doğrultusunda oluşmuş bir yerleşim birimi olan bu konutlar, aynı zamanda Nazilli'nin ilk toplu konut örneğini oluşturmaktadırlar.

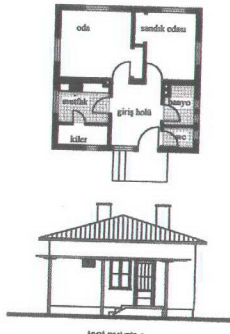
Şekil 5.19 Dış apartmanlar (şekil 5.18'de 22 numaralı bina)

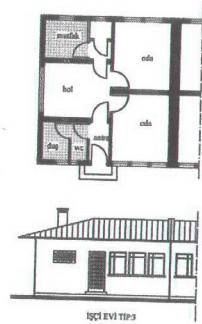
Şekil 5.20 Dış apartmanlardan bir görünüş, (Özel çekim)

İŞÇİ EVİ TİP-1

İŞÇİ EVİ TİP-2

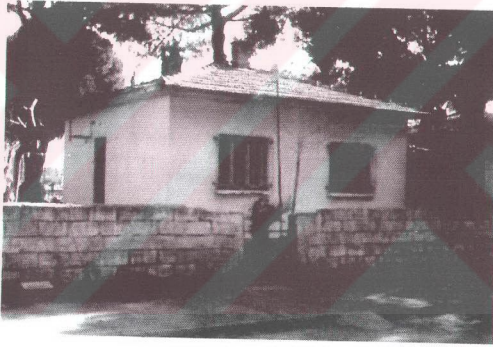

İŞÇİ EVİ TİP-3

Şekil 5.21 işçi evi tip:1, 1953

Şekil 5.22 işçi evi tip:2,1953

Şekil 5.23 işçi evi tip:3, 1953

Şekil 5.24 işçi evlerinden bir görünüş (Özel çekim)

1987 tarihinde özelleşerek Sümerholding A.Ş. Nazilli Basma Sanayi İşletmesi adını alan Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, 2002 Şubat ayında tamamen kapatılmıştır. Fabrika arazisi, 1998 yılında İzmir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 7997 sayılı kararı ile, üçüncü derecede doğal sit alanı ilan edilmiş, fabrika binaları tarihi eser olarak tescillenmiştir. Yine aynı karar kapsamında fabrika binalarının içlerindeki makinelerle birlikte müze olarak dönüştürülmeleri önerilmektedir*. Fabrika arazisinin dışında kalan fabrika lojmanlarının Nazilli Belediyesi tarafından sürdürülen yıkımı, tüm çalışanların konutlarını boşaltmalarının ardından tamamlanacaktır. Bu alanın da teknopark olarak düzenlenmesi düşünülmektedir. Böylece fabrikanın rekreatif amaçlı yeniden dönüşümü sağlanacaktır.

* İzmir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 09.09.1998 tarih ve 7997 sayılı kararı.

5.2 Sümer Holding A.Ş. Kayseri Pamuklu Dokuma Müessesesi

5.2.1 Kayseri İli

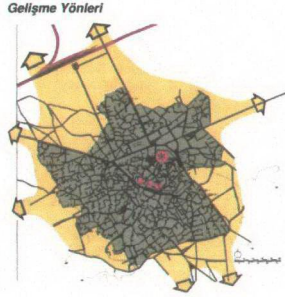
Orta Anadolu Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Kayseri, doğuda Kahraman Maraş, batıda Nevşehir, kuzeyde Yozgat ve Sivas, güneyde Adana ile sınırlıdır. Coğrafi bakımdan bir geçiş bölgesi niteliğinde olan Kayseri, bölgedeki önemli sanayi merkezi olarak ekonomik etkinliğini sürdürmektedir (Kocatürk, 1988)

Kayseri'de, daha 19. yüzyılda, dönemin koşullarına göre oldukça gelişmiş bir sanayi vardı. Fakat bu faaliyet Cumhuriyet dönemine değin tarımsal ve doğal kaynaklara bağlı olarak gelişmişti ve ağırlıkla geleneksel el sanatları biçimindeydi. Ordu için barut, kılıç yapımı, dericilik, el tezgahlarında pamuklu bez, halı, kilim dokumacılığı, pastırma ve sucuk imalatı, tahincilik, boyacılık, bakır işlemeciliği halkın geçim kaynağını oluşturan uğraşlardı (Yurt Ansiklopedisi, 1981)

Kayseri sanayiinin gelişmesinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan kamu yatırımları önemli rol oynamıştır. Bunlardan Kayseri Bünyan Halı İpliği Dokuma Fabrikası (1926), Kayseri Tayyare Fabrikası (1926), Tank Tamir Fabrikası, 1927'de açılan Ankara-Kayseri demiryolu, 1929'da yöreye elektrik sağlamaya başlayan Bünyan Hidroelektrik Santrali, 1930'da yapılan Kayseri-Sivas-Samsun yolu, 1933'te ili Akdeniz'e bağlayan Kayseri-Ulukışla demiryolu, ve 1935'te yapılan Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, sanayiinin gelişmesine katkıda bulunan kamu yatırımlarıdır (Yurt Ansiklopedisi, 1981).

Çizelge 5.2 1927 Sanayi Sayımı'na göre Kayseri'de işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969)

SEKTÖRLER	İŞYERİ SAYISI	ÇALIŞAN SAYISI
Maden çıkarma sanayii	9	151
Tarım dayalı sanayii	598	1 354
Dokuma sanayii	108	4 281
Ağaç ürünleri sanayii	90	161
İnşaat sanayii	23	85
Maden, maden işletmesi ve makine sanayii	259	698
Kağıt ve basım sanayii	4	9
Kimya sanayii	5	8
Toplam	1 096	6 747

Şekil 5.26 Kentin gelişme yönleri, (Aru, 1998)

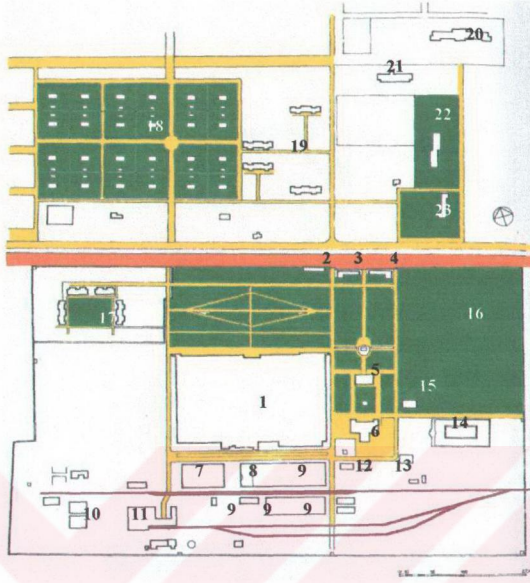
5.2.3 Planlama:

Şekil 5.27 Kayseri kenti yerleşim planı, (Kayseri İl Yıllığı, 1973)

Kayseri'nin geleneksel yerleşim dokusundan farklılaşan fabrika, planlı ve organize bir şemaya sahiptir. Fabrika kompleksi, kentten bağımsız, içe dönük bir yapı sergilemektedir. Şekil 5.27'de, fabrika yerleşiminin kent dokusuyla ilişkisi görülebilmektedir.

20 Mayıs 1934 tarihinde temeli atılan fabrika, 16 Eylül 1935 tarihinde işletmeye açılmıştır. Fabrikanın ihtiyaç duyduğu makineler, Sovyet kredileri ile alınmış (Günay, 1937), inşaat işlerinin tamamı, montaj işlerinin %85'i Türk mühendis ve işçileri tarafından yapılmıştır. Toplam 1 122 820 m²'lik bir araziye sahip olan fabrikanın 29 680 m²'si iplik, dokuma ve terbiye binalarını içeren işletme binalarına, 81 400 m²'si de termik santral, atölyeler, ambarlar, kömür sahası, garaj ve yemekhaneler gibi birimlere aittir (Sümer Holding A.Ş., 1991).

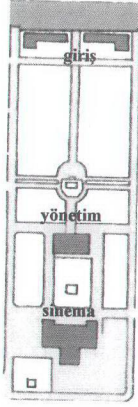
Şekil 5.28 Fabrika vaziyet planı, (Aslanoğlu, 1980)

Şekil 5.28’de görülen planda, 1)fabrika, 2)işçi lokali, 3)güvenlik, 4)poliklinik, 5)yönetim, 6)sinema, 7)atölye, 8)işçi yemekhanesi, 9)ambarlar, 10)soğutma havuzları,11)elektrik santrali, 12)itfaiye ve garaj, 13)erzak ambarı, 14)yüzme havuzu, 15)misafirhane, 16)spor alanı, 17)iç vazife evleri, 18)dış vazife evleri, 19)dış apartmanlar, 20) bekar pavyonu, 21)orta okul, 22)lise, 23)ilkokuldur.

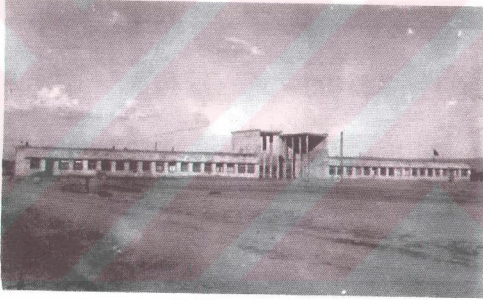
Fabrika, elektrik enerjisi ve teknolojik buharı kendi olanaklarıyla üretebilmektedir. Kullanılan kömür, Tunçbilek, Soma, Değirmisaz, Çorum maden ocaklarından gelmektedir. Fabrika hammaddesi olan pamuk ise Çukurova Bölgesi kaynaklarından temin edilmektedir (Kayseri Bez Fabrikası Tanıtma Bülteni).

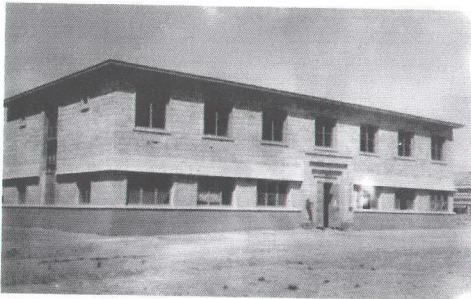
Şekil 5.29 Demiryolu bağlantısı ile beraber fabrikanın genel görünümü, (Fabrika arşivi)

Şekil 5.30 Fabrikanın giriş bölümü, (Fabrika arşivi)

Şekil 5.31 İlk yapıldığı sırada fabrika umumi girişi, (Fabrika arşivi)

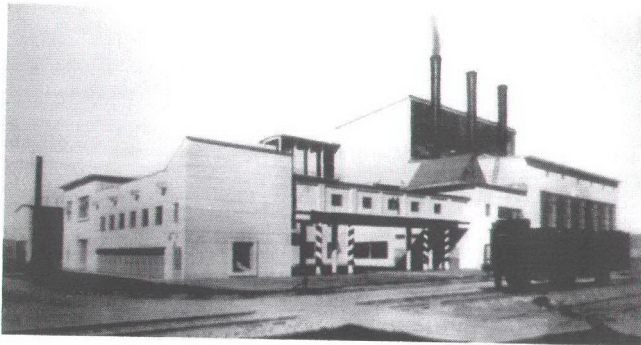
Şekil 5.32 Yönetim binası, (Fabrika arşivi)

Fabrikanın giriş bölümünde, (Şekil 5.30-32) bina boyunca devam eden kolon dizisi ve giriş kapısının iki kat yüksekliğince uzanan kolonları ile anıtsal bir etki oluşturulmuştur. Giriş binası, yönetim binası ve sinema iç avlu boyunca uzanmaktadır. Peyzaj düzenlemesi ve binaların planlama ilkeleri, girişteki anıtsal etkiyi güçlendirir şekilde simetriktrir.

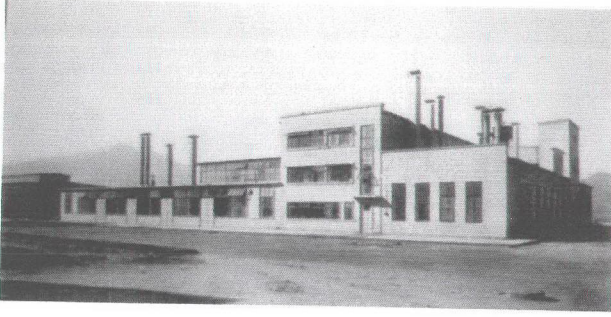
Şekil 5.29'da da görüldüğü üzere fabrika, Kayseri'nin asıl yerleşim alanından uzakta tamamen fonksiyonel ve planlı bir şekilde düzenlenmiştir. Şekil 5.33-37'de fabrikanın çeşitli birimleri görülmektedir. Fabrika binasının büyük açıklığını örtmek için testere çatı sistemi kullanılmış, böylece iç mekanda doğal ışıktan en fazla şekilde faydalanılmıştır. Çelik-betonarme karkas sistemin tekrar eden yapısı, çatı örtüsünün tekrarı ile dışarıdan da algılanabilmektedir. Fabrika binasının uzun cephesi de, pencere dizileri ile bölüntüye uğramıştır.

Şekil 5.33 Fabrika binasından bir diğer görünüş (Celal Bayar Vakfı arşivi)

Şekil 5.34 Güç santrali, (Celal Bayar Vakfı arşivi)

Şekil 5.35 Elektrik santrali, (Celal Bayar Vakfı arşivi)

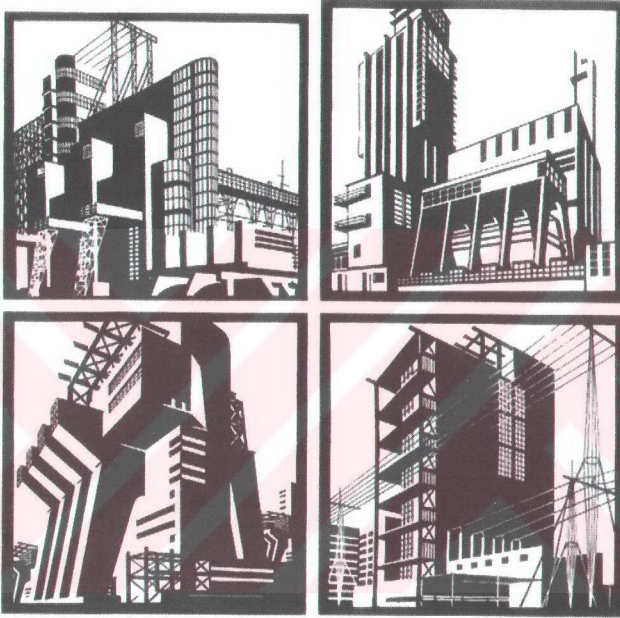

Şekil 5.36 Elektrik santrali, (Özel çekim)

Şekil 5.37 Fabrika binası ve su deposu, (Özel çekim)

Güç santrali ve elektrik santrali ise, planda ve cepheler de basit geometrik formlardan oluşan sade binalardır. Farklı büyüklükteki pencere birimlerinin cephede tekrarı, ve farklı kotlardaki birimlerin bir araya gelmesi bu sadeliğin monotonluğa dönüşmesini engellemiştir. Fabrika binasında ve bu birimlerde, Rus konstrüktivist mimarisinin izlerini görmek mümkündür*

Şekil 5.38 Chernikhov, mimari fanteziler, (Cooke, 1989)

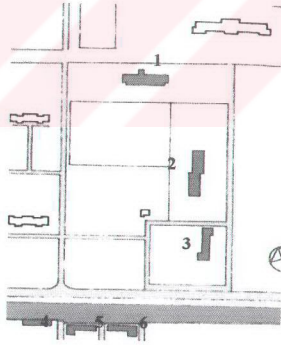
* İakov Georgievich Chernikhov'un konstrüktivizmle ilgili 11 kuralı aşağıdaki gibidir: 1) Konstrüktif ilkeler doğrultusunda bir örnekletirilen nesneler, her zaman görme, işitme ve dokunma yollarıyla beynimiz tarafından kaydedilmektedirler. 2) Ancak rasyonel olarak açıklanabilen elemanlar bir araya getirildiği zaman bir konstrüksiyon gerçek bir konstrüksiyondur. 3) Tam bir konstrüktif kombinasyon, armonik bir ilişki içinde olan elemanların bir araya gelmesiyle oluşabilir. 4) Bir bütün oluşturmak üzere bir araya gelen elemanlar, birbirlerine sarılarak ya da birbirlerinin içine nüfuz ederek yeni bir konstrüksiyon meydana getirirler, bütünün içindeki aktif katılımlarını sergilerken birlikte hareket ederler. 5) Her konstrüktif bütünlük, bütünün aktardığı izlenime çeşitli derecelerde katkıda bulunan parçaların toplamından oluşur. 6) Her yeni konstrüksiyon, insanın sorgulamalarının ve yaratıcı olma isteğinin sonucudur. 7) Gerçekten konstrüktif olan her şey güzeldir. Güzeli olan her şey tam anlamıyla mükemmeldir. Tam anlamıyla mükemmel olan her şey, geleceğin kültürüne işaret eder. 8) Her konstrüktif birlikte, insanlığın kolektivizmi fikri yatar. Farklı elemanların bir araya gelişi, insanların iyi niyetlerinin uyumunu yansıtır. 9) Her konstrüktif çözüm, konstrüksiyonun üzerine kurulduğu temel hakkında bir motif içermelidir. 10) Bir konstrüktif imaj oluşturmak için, yalnızca konstrüktivizmin ilkelerini bilmek yeterli değildir, aynı zamanda o imajın nasıl gerçeğe dönüşeceği sürecinin de bilinmesi gerekmektedir. 11) İster temsili anlamda ister somut olarak form almadan önce, konstrüktif bir nesne bir binanın gerekli ve mümkün olan yapıım ve gelişim aşamalarının tümünden geçmelidir [1].

5.2.4 Hizmetler ve Rekreasyon:

Fabrikanın kuruluşuyla beraber, işçilere iş eğitimi vermek üzere açılan Müessesese Meslek Okulu, acemi işçileri bilgilendirmenin yanında, okuma-yazma da öğretmekteydi. Daha sonra bilgili işçi kursları ve usta muavini kursları devam ettirilmiş, böylece fabrikanın kalifiye çalışanları buradan mezun olmuşlardır. Orta Anadolu fabrikalarında çalışan elemanların büyük bir kısmı bu fabrikadan yetişmişlerdir (Sümer Holding A.Ş., 1991).

SSK Hastanesinin kurulduğu yıl olan 1959'a kadar, fabrika içindeki 35 yataklı hastane, fabrika çalışanlarıyla beraber Kayseri halkına hizmet vermiş, SSK hastanesinin açılmasıyla birlikte burası bir revire dönüştürülmüştür (Sümer Holding A.Ş., 1991). Ayrıca, fabrika arazisine, o dönem için bir ilk sayılacak bir market (ekonoma) de yapılmıştır. Fabrika içinde bulunan, fırın ile lojmanlarda kalanların ekmek ihtiyaçları karşılanmıştır.

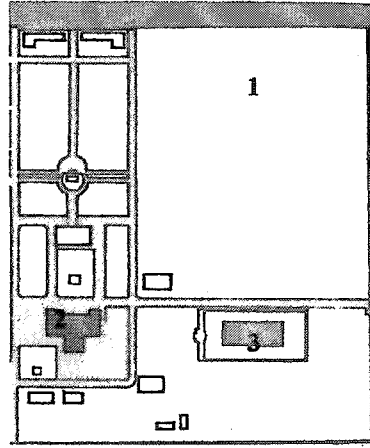
1946 yılında Sümer ilkokulu açılmış, 1957 yılında da, bu tarihe kadar bekar pavyonu olarak kullanılan bina, Sümer Ortaokulu'na dönüştürülmüştür. Şekil 5.39'da, 1, 2, 3 numaralı yapılar, sırasıyla ortaokul, lise ve ilkokulu gösterirken, 4, 5 ve 6 numaralı birimler, işçi lokali, güvenlik birimi ve hastaneyi belirtmektedir.

Şekil 5.39 Fabrika hizmet birimleri, (Aslanoğlu, 1980)

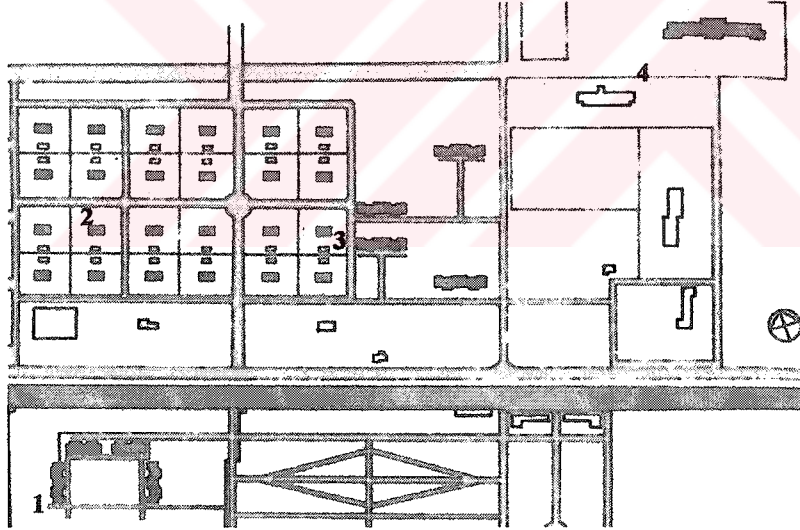
Fabrikanın içinde, çalışanların boş zamanlarını değerlendirebilecekleri spor sahaları ve yeşil alanlar bulunmaktadır. Şekil 5.40'ta 1 numara ile gösterilen alan spor sahasıdır ve buraya daha sonra tribün, futbol, voleybol ve basketbol sahaları, paten pisti ilavesi yapılmıştır. Aynı planda, 3 numara yüzme havuzunu ifade etmektedir. 2 numarayla ifade edilen fabrika

sinemasında işçiler, haftada dört gün film gösterimi izleyebiliyorlardı. Kütüphanesi, lokalleri, balo salonu ile fabrika, Kayseri'ye kültürel hizmet sunmuştur.

Şekil 5.40 Fabrikada rekreasyon alanları, (Aslanoğlu, 1980)

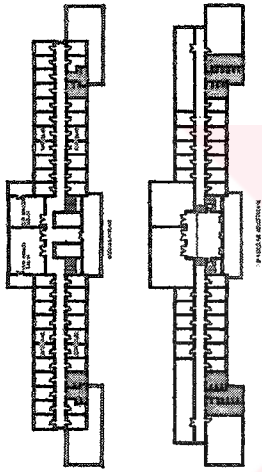
5.2.5 Konutlar:

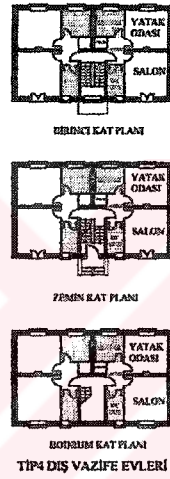
Şekil 5.41 Fabrika konut alanları, (Aslanoğlu, 1980)

Şekil 5.41'de 1 (iç vazife apartmanları), 2 (dış vazife evleri) ve 4 (bekar apartmanı) numarayla gösterilen birimler fabrikayla beraber 1935 yılında yapılmışlardır. 3 numaralı dış usta apartmanları 1942 yılında inşa edilmişlerdir. Bunlara ilave olarak, 1949-1950 yıllarında, Sümer İşçileri Ev Yaptırma Kooperatifi vasıtasıyla fabrika çevresinde yapılaşmalar ortaya çıkmaya başlamış, 513 ev ihtiva eden Yeni Mahalle kurulmuştur. İlk zamanlar, Kayseri'de yaşayanların iş gücü yeterli olmamış, kadın ve erkek mahkumlar için fabrika arazisine hapisaneler kurulmuş, hükümlüler fabrikada çalıştırılmıştır. 1940'ların başında ikinci etap

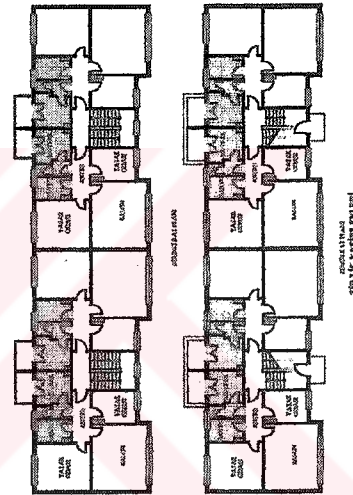
lojmanlar yapılmış ve dış göçle fabrikaya işçi toplanmıştır. İkinci etap lojmanların bir kısmının kullanıma geçmesiyle, erkek mahkumların kaldığı hapisanelerden biri tahliye edilmiş, şehir dışından gelen bekar erkek işçilerin kaldığı bir tesise dönüştürülmüştür. Bekar Apartmanı olarak anılan bu bina, içinde bakkal, berber gibi bir takım ihtiyaçların karşılandığı sosyal bir konut olarak çok uzun yıllar bu amaçla kullanılmıştır. Bina, 1990 sonrası Özal dönemi özelleştirme hareketiyle boşaltılmış ve Sümerbank'a bağlı bir birim olarak özelleştirilen Sümer Halı'ya devredilmiştir. Bekar Apartmanı, bu özelleştirme hareketinden sonra, bir süre o bölgede halı dokuyanların çalıştığı bir merkez olarak kullanılmıştır. Ancak, 2000 yılı sonlarında üzerinde sadece bir tabelanın asılı kaldığı ıssız bir binaya dönüşmüştür (Asiliskender, 2002).

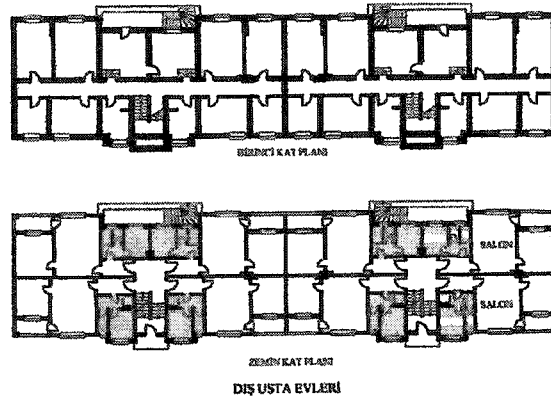
Şekil 5.42 Bekar apt.

Şekil 5.43 Dış Vazife Evleri

Şekil 5.44 İç Vazife Evleri

Şekil 5.45 Dış usta apartmanları

Şekil 5.46 Dış usta apartmanları görünüşü, (Özel çekim)

1940'ların başında yapılan ikinci etap lojmanlar; Dış Usta(Vazife) Evleri, dönemlerinin modern mimari anlayışının eserleridir. Her biri bir bodrum kat olmak üzere üçer katlı ve her katta iki konutun yer aldığı toplam 24 apartmandan oluşmaktadır. Apartmanlar, gridal 4 sıra ve 6 sütun düzeninde bir araya getirilmiştir. Bu binaların oluşturduğu doku, daha önce yapılan lojmanların konumlanışına ve Kayseri'nin organik kent dokusuna göre oldukça keskin ve zıt bir düzendedir. İşçi sayısını artırmak, bölgedeki nüfusu da aynı şekilde etkilemiştir. Nüfus artışına paralel olarak, sosyal ihtiyaçlar gündeme gelmiş, o döneme kadar kadın mahkumların kaldığı birim, ilk okula; erkek mahkumlara ait ikinci hapishane, önce bekar erkek işçilerin kaldığı sosyal konuta ardından da, ortaokula dönüştürülmüştür (Asiliskender, 2002).

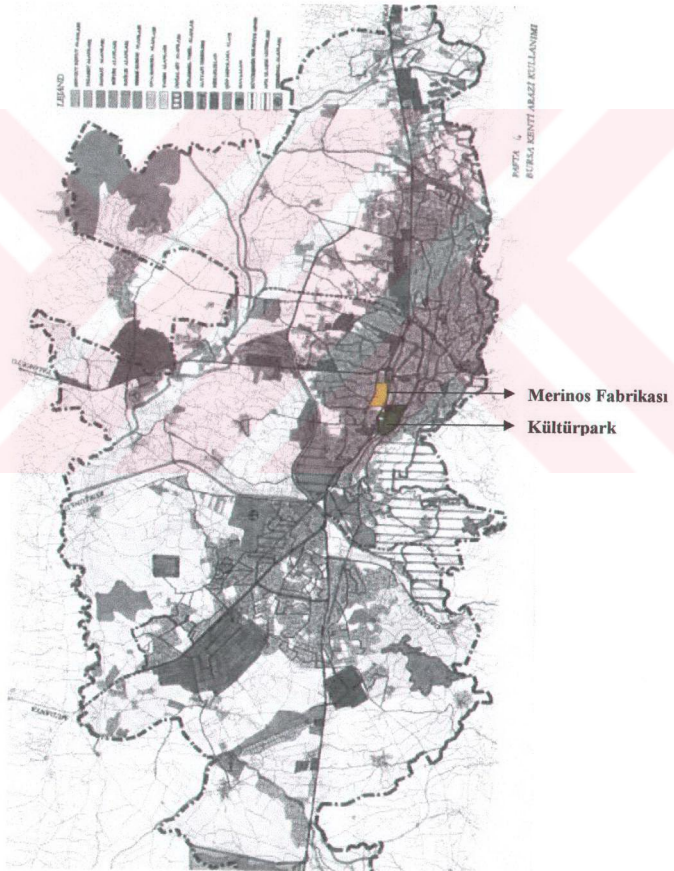
1950'lerin başında, işçi ihtiyacına paralel olarak ek lojman yapmak yerine, çalışanlara fabrika arazilerinde konut yapma izni tanınmış ve bu amaçla kooperatifler kurulmuştur. 1970lerin ortalarına kadar, 5 ayrı etapta Sümerbank Lojmanları etrafında, bugün Yeni Mahalle, Bebek Evler, Dikim Evleri olarak anılan yerleşmeler oluşturulmuştur. Geniş ölçekte, bu bölge Kayseri'nin ilk toplu konut uygulaması olarak değerlendirilebilir (Asiliskender, 2002).

Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları da 2001 baharında Erciyes Üniversitesi'ne devredilmiş, kendisi hakkında verilecek kararı beklemektedir. Buranın spor alanı, üniversitenin kullanımına açılmıştır ve binalarının da üniversite kampüsü olarak değerlendirilmeleri düşünülmektedir.

5.3 Sümer Holding A.Ş. Bursa Merinos Yünlü İşletmesi:

5.3.1 Bursa İli:

Marmara denizinin güneydoğusunda yer alan Bursa kenti, Bilecik, İzmit, Yalova, İstanbul, Kütahya ve Balıkesir illeriyle çevrilidir. Bursa ağırlıklı olarak karayolu ulaşım ağının yükünü bölge ve ülke ölçeğinde taşımaktadır. İstanbul-İzmir Devlet Yolu bağlantısı Bursa'ya önemli bir karayolu trafik yükü getirmektedir. Ayrıca Mudanya ve Gemlik limanları ile Bursa'nın denizyolu ulaşımı sağlanmaktadır.

Şekil 5.47 Bursa kenti arazi kullanımı, (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2001)

Gelişme Yönleri

eski doku	=	347ha	=	% 52
yeni doku	=	320 ha	=	% 48

Şekil 5.48 Kentin gelişme yönlerini gösteren harita, (Aru, 1998)

Aru, *Türk Kenti* kitabında Bursa'yı, Uludağ'ın kuzey eteğiyle Bursa Ovası'nın güney kenarında yer yer değişen bir bant kent olarak tanımlamaktadır. Aynı kitapta, kentin güneydeki gelişme olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle kentin yarı ışınsal bir sistem doğrultusunda Bursa Ovası'na doğru yayıldığından bahsedilmektedir (Aru, 1998).

Tarihi "İpek Yolu" üzerinde, önemli bir ticaret merkezi olma özelliği taşıyan Bursa, gerçek kimliğine Osmanlı İmparatorluğu döneminde kavuşmuştur. İnşa edilen camiler, köprüler, hamamlar, yollar ve mahallelerle beraber kurulan yeni hanlarla Bursa önemli bir ticaret merkezi görünümü kazanmıştır. Bu hanlar, bugün de Bursa'nın ticari hayatında önemli yer tutmaktadırlar (Altun, 2001).

Bursa, tarımsal yapısı bakımından Türkiye'nin genelinden farklılık göstermektedir. Bursa'da tahıldan çok, sanayi bitkileri, sebze-meyve ve zeytin gibi getirisi yüksek ürünleri kapsayan ve oldukça ileri üretim tekniklerine dayanan bir tarımsal yapı mevcuttur. Ancak zamanla imalat sanayi ve yan kuruluşlarının önemli bir gelişme göstermesiyle tarımsal iş gücü imalat sanayi iş kollarına yönelmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981).

Tarımın yanında Bursa'da gelişmiş bir sanayi potansiyeli de mevcuttur. Bıçakçılık, bakır sanayi, torna sanayi, tarım ürünleri sanayi, dokuma sanayi Osmanlı İmparatorluğu döneminde

Bursa'da hakim olan sanayi dalları arasında sayılabilir. Bursa, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Güney Marmara Bölgesi'nin en önemli ticaret ve sanayi merkezi olması dolayısıyla, 19. yüzyıl sonlarında önemli bir sermaye birikimine sahipti. Ancak bu birikim büyük ölçüde azınlıkların elindeydi ve bu süreç içinde meydana gelen savaşlar, bu sermaye birikimi üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştı. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte bankaların açılması ve girişimcilere krediler sağlanması, Bursa'nın ekonomik potansiyeliyle birleşince sermaye yeniden güç kazanmaya başlamıştır (Altun, 2001)

Çizelge 5.3, 1927 Sanayi Sayımı'na göre Bursa'da işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969)

SEKTÖRLER	İŞYERİ SAYISI	ÇALIŞAN SAYISI
Maden çıkarma sanayii	59	217
Tarıma dayalı sanayii	1 265	3 665
Dokuma sanayii	408	2 872
Ağaç ürünleri sanayii	548	1 064
İnşaat sanayii	132	438
Maden, maden işletmesi ve makine sanayii	762	1 426
Kağıt ve basım sanayii	3	15
Kimya sanayii	14	33
Diğer Sanayi Dalları	19	156
Toplam	3 209	9 886

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Bursa'da çeşitli sanayi sektörleri arasında en fazla gelişme mensucat (dokuma-iplik) sanayiinde olmuştu. Ancak bu sanayi kuruluşları, Avrupa ölçeğinde kuruluşlar değildi ve üretimde dönemin teknik sistemleri kullanılmıyordu

5.3.2 Merinos Fabrikasının Kuruluşu:

B.B.Y.S.P. doğrultusunda kurulması öngörülen fabrikalardan birisi, Bursa Merinos Fabrikası olmuştur. Bursa Merinos Fabrikası'nın kurulmasında güdülen amaç, yerli ve ithal yapağıyı işleyerek kamgarn ipliği ithalini önlemek, yurt içinde buna bağlı sanayi dallarının gelişmesini sağlamak, iç piyasada kullanılan kamgarn ipliklerinin fazlasını ihraç etmek, ithal edilen kumaş, iplik, vb. ürünlerin ithalini durdurmak veya gümrük vergilerini artırarak kurulan yeni sanayiinin korunması ile dışa bağımlılıktan kurtulmaktır. Bursa ve çevresinde ham madde olarak kullanılacak merinos koyunlarının bulunması Bursa'yı fabrikanın kuruluşu için uygun bir yer haline getirmiştir (Altun, 2001).

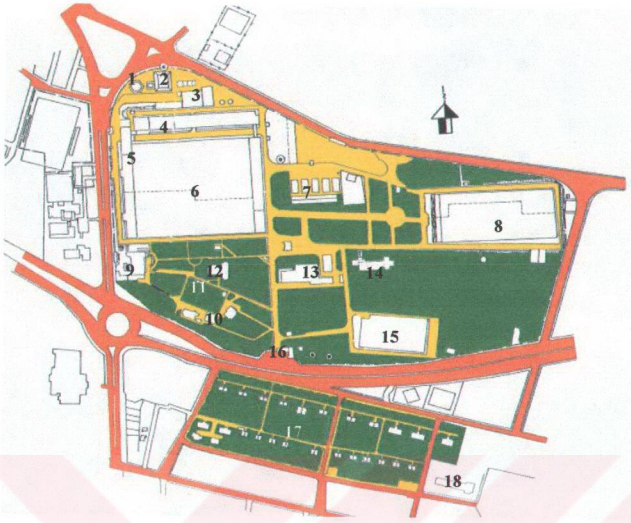
Şekil 5.49 Merinos Fabrikası ve Kültür park hava fotoğrafi, (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2001)

5.3.3 Planlama:

28. 11. 1935 tarihinde temeli atılarak 02.02.1938 tarihinde Atatürk tarafından işletmeye açılan fabrika, üretim birimleri, kuvvet santrali, atölye ve ambarları, sosyal birimleri ve lojmanları ile 404 372 m²'lik alana yayılmıştır (Merinos Y nl  Sanayi Müessesesi, 1958.

Bursa Merinos Fabrikası da, Nazilli ve Kayseri fabrikaları gibi, kentin yerleşim dokusundan farklı bir karakter sergilemektedir. Ancak burada diğ r fabrikaların yerleşimlerinden farklı olarak, kompleksin vaziyet planında daha organik bir yerleşim şemasına sahip olduğu g r lmektedir.

Bursa Merinos Fabrikası'nın Nazilli ve Kayseri dokuma fabrikalarından bir diğ r farkı, hammadde ve mamullerin nakliyatında tren yolu değil kara yolu kullanılmasıdır. Fabrikanın hammadde ihtiya ı olan merinos yapağı, Avustralya, Yeni Zelanda, Amerika gibi ülkelerden temin edilmektedir.

Şekil 5.50 Fabrika yerleşim planı, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi)

Şekil 5.50'de, fabrikanın yerleşim planı görülmektedir. Bu planda, 1)su soğutma kulesi, 2)havuz, 3)santral, 4)ambarlar ve atölyeler, 5)yönetim, 6)iplikhane, 7)salaş ambarları, 8)dokuma salonu, 9)Memur yemekhanesi, 10)lokal, 11)tenis kortu ve mini golf sahası, 12)misafirhane, 13)işçi yemekhanesi, 14)kreş, 15)yeni hazır giyim fabrikası, 16)ana giriş kapısı, 17)lojmanlar , 18) ilkokul olarak gösterilmiştir.

Aşağıdaki şekillerden 5.51, yerleşim planında 16 numara ile gösterilmiş olan fabrika giriş kapısını ve hemen yanında yer alan su kulesini göstermektedir. Girişte ayrıca postane ve güvenlik birimleri bulunmaktadır.

Şekil 5.51 Fabrika giriş kapısı ve su kulesi, (Özel çekim)

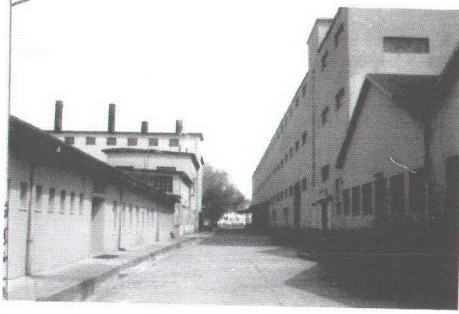

Şekil 5.52 Yönetim, (Özel çekim)

Şekil 5.53 Yönetim, (Aslanoglu, 1980)

Şekil 5.52 ve 53 yönetim birimidir. 1938 yılında inşa edilmiş olan iplik ünitesine bitişik konumdaki yönetim binası, düz cephesi ve monoton pencere düzeniyle sade bir yapıdır. Yönetim biriminin altındaki açıklık, ambarlar ve atölyelere, oradan da dokuma ünitesine ulaşılmasını sağlar. Şekil 5.54 ambarlar ve atölyeleri, 5.55 ise dokuma ünitesinin girişini göstermektedir. Bu binalar da, sade plan şemaları, asal geometrik formlardan oluşan hacimleri ve düz cephe düzenlemeleriyle, rasyonel ve fonksiyonalist binalardır. Taşıyıcı olarak betonarme sistem kullanılmıştır.

Şekil 5.54 Ambar ve atölyeler, (Özel çekim)

Şekil 5.55 Dokuma ünitesi, (Özel çekim)

Şekil 5.56'da ise, yerleşim planında 6 numara ile gösterilmiş olan iplik ünitesi görülmektedir. Nazilli ve Kayseri dokuma fabrikalarında kullanılmış olan testere çatı sisteminin aynısı burada da uygulanmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş olan iplik ve dokuma üniteleri, bu çatı sistemi sayesinde iç mekanda kuzey ışığından maksimum ölçüde faydalanmaktadırlar. Taşıyıcı olarak yine betonarme sistem kullanılmıştır.

Şekil 5.56 İplik ünitesi, (Özel çekim)

Şekil 5.57 Su soğutma kulesi, (Özel çekim)

Şekil 5.58 Güç santrali, (Özel çekim)

Şekil 5.59 İplik ünitesinin içinden bir görünüş, (Özel çekim)

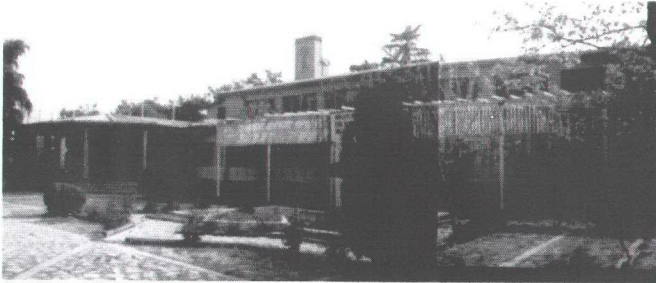
Yerleşim planında 1 ile ifade edilen su soğutma kulesi ve 3 ile ifade edilen güç santrali, yukarıda şekil 5.57 ve 58’de görülmektedir. Su soğutma kulesi, çelik ve ahşaptan oluşan bir strüktüre sahiptir. Güç santrali ise, ayaklar üzerinde yükselen kontrol birimi ve yüksek bacaları ile dikkat çekmektedir. Burada da taşıyıcı olarak betonarme kullanılmıştır. Şekil 5.59 ise iplik ünitesinin iç mekanını göstermektedir.

5.3.4 Hizmetler ve Rekreasyon:

Fabrika, diğer kompleksler gibi, kent yaşantısına önemli katkılarda bulunmuş, çalışanları için özel imkanlar sunmuştur. Fabrika, santraliyle Bursa’nın elektrik ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılamış; reviri, kreşi, yemekhanesi, misafirhanesi, ilkokulu, lokali, spor alanları, lojmanları, sineması ile, çalışanlarına eğitim, sağlık, rekreasyon gibi çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Bunun yanında fabrika çok yoğun bir yeşil dokuyu içinde bulundurmaktadır. Şekil 5.60’da, 1) memur yemekhanesi, 2) misafirhane, 3) lokal, 4) işçi yemekhanesi, 5) kreş, yönetim, 6) tenis kortu ve mini golf sahası olarak belirtilmiştir.

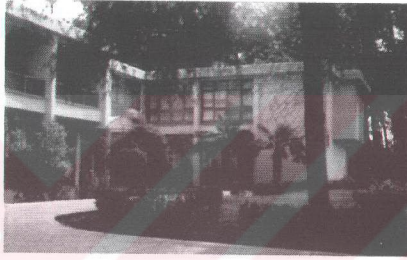
Şekil 5.60 Fabrikanın hizmet ve rekreasyon alanları, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi)

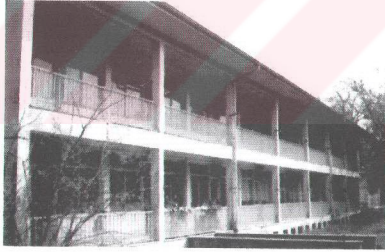
Şekil 5.61 Memur yemekhanesi, (Özel çekim)

Şekil 5.61'deki memur yemekhanesi, 1958 yılında inşa edilmiş, iki katlı, sade bir yapıdır. Özel günlerde, fabrika çalışanlarına ve Bursa halkına kiralanabilmektedir. Merdivenlerle ulaşılan yüksek girişi, taşıyıcı sistemini yansıtan cephe düzenlemesiyle, döneminin özelliklerini yansıtan sade bir yapıdır.

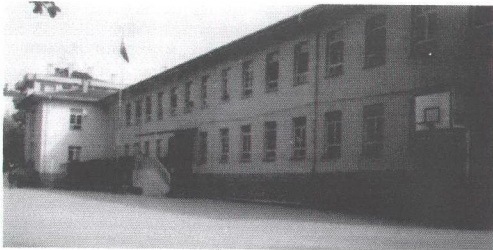
Fabrika misafirhanesi de, yatay ve düşey çizgilerinin dengesi, cepheye yansıyan taşıyıcı sistemi ve cephedeki sadeliği ile modern bir yapıdır. T biçimli bir plan tipine sahip olması, etrafını çevreleyen yeşil doku içinde kendine ait açık alanlar oluşturmasını sağlamış, bu da binayı insancıl ölçeğe getirmiştir. Kreş binası da benzer özellikler taşımaktadır.

Şekil 5.62 Misafirhane, (Özel çekim)

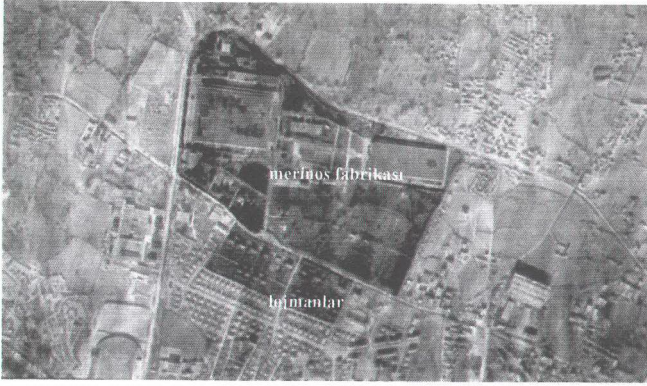

Şekil 5.63 Kreş, (Özel çekim)

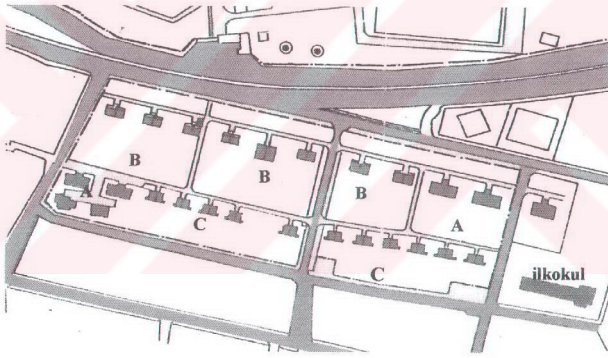

Şekil 5.64 İlkokul, (Özel çekim)

5.3.5 Konutlar:

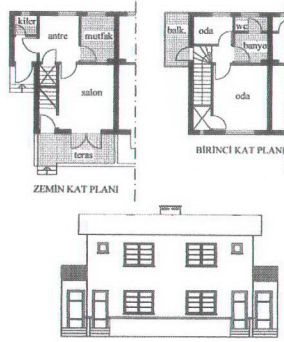

Şekil 5.65 Fabrikayı gösteren hava fotoğrafı, 1950'ler, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi)

Şekil 5.66 Konutların yerleşimi, (Bursa Merinos Fabrikası Arşivi)

Şekil 5.65'de görülen 1950'li yıllarda çekilmiş hava fotoğrafı, fabrika yerleşiminin organik kent dokusuyla olan karşılığını göstermektedir. Fabrika arazisinin güneyine yerleşmiş olan lojmanlar, düzenli bir planlamaya ve yoğun bir yeşil dokuya sahiptir. Şekil 5.66'da görülen planda, A tipi bloklar, 1970 sonrası inşa edilmiş beşer katlı, betonarme yapılardır. B ve C tipi bloklar ise, 1948 yılında inşa edilmiş olan iki katlı müstakil evlerdir. Bu yapılarda, yığma sistem kullanılmıştır. Aşağıda, C tipi evlerin plan ve görünüşleri ile apartmanlardan bir örnek görülüyor.

Şekil 5.67 C 14 plan ve görünüşleri

Şekil 5.68 C 14 lojmanı, (Özel çekim)

Şekil 5.69 Apartmanlar, (Özel çekim)

Halen işler durumda olan Bursa Merinos Fabrikası'nın da binaları ve peyzaj düzenlemesi Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından koruma altına alınmıştır.

5.4 Eskişehir Şeker Fabrikası:

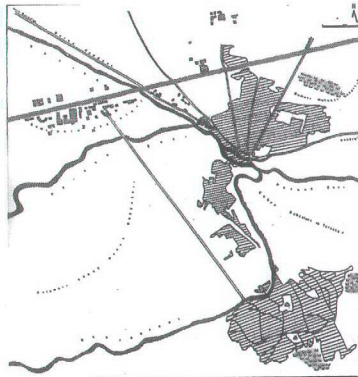
5.4.1 Eskişehir İli:

İlk ve ortaçağlarda Dorylaion (Doryleaum) olarak bilinen Eskişehir önemli yolların düğüm noktasında yer alan bir kenttir. Doryleaum, tarımsal özellikleri ağır basan bir kent yapısı kazanmıştır ve ulaşım elverişli bir yerde kurulmuş olması dolayısıyla kentin ticari fonksiyonu gelişmiştir (Ertin, 1994).

1860 yılından itibaren, şehrin görünümü değişmeye başlamıştır. Bu değişimdeki başlıca etken, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra kente yerleşen göçmenler ve 1894 yılında işletmeye açılan Berlin-Bağdat demiryoludur.

Demiryolunun kent üzerindeki etkisi yalnızca yerleşme alanının genişlemesi ile sınırlı kalmamış, Eskişehir'in fonksiyonel yapısını da değiştirmiştir. Kent, İstanbul'a direkt olarak bağlanarak ticari fonksiyonunu yeniden kazanmış, çevre köylerden gelen ürün kentte toplandığı için ticari organizatör rolünü üstlenmiştir. Bu gelişmeler, beraberinde ekonomik kalkınmayı da getirmiştir (Ertin, 1994).

Demiryolu ile ticari organizatör rolü yüklenen Eskişehir, daha sonra Almanlar tarafından kurulan ve Cumhuriyet öncesi ilk sanayi kuruluşu olan "Cer Atölyesi" ile Osmanlı döneminde sanayi alanında atılım yapan ender Anadolu kentlerinden birisi olmuştur. Buharlı lokomotif ve vagonları tamir etme amacı güden bu kuruluş, ekonomik yaşamda yeni bir atılım yapmasının yanı sıra, çevre halkına da iş olanağı sağlamıştır (Ertin, 1994).

Şekil 5.70 1896 yılında Eskişehir yerleşim planı (Ertin, 1994)

1923'ü izleyen yıllarda kentte, nüfus artışı söz konusudur. Bu artışta, Şeker Fabrikası, DĐY Cer Atölyesi ve Tayyare Bakım Atölyeleri gibi üç büyük devlet kuruluşunun yanında, özel sektörcce kurulan fabrika ve atölyelerin de payı vardır. Sanayide çalışan nüfusun çalıştıkları yere yakın olma arzuları dolayısıyla fabrikalar çevresinde yeni mahalleler gelişmiştir. Kentin kuzeydoğusunda Şeker, Yenimahalle, Işıklar ve Ömerağa mahalleleri, DĐY tesisleri ile un ve kiremit fabrikalarının yer aldığı batı ve kuzeybatı kesimindeki Kırmızıtoprak ve Yenibağlar mahalleleri, bu şekilde gelişmiş mahallelerdir. Bu mahallelerin kurulması ile, kentin yerleşim sahası kısa sürede doğu-batı ve kuzey yönünde büyük gelişme kaydetmiştir (Ertin, 1994).

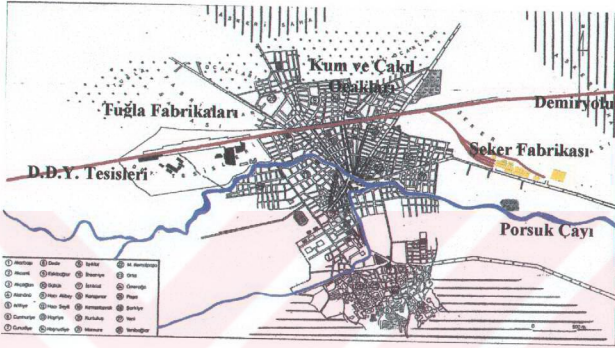
1923-1950 yılları arasında Türkiye'de sanayi alanında planlı bir döneme geçilmiş, sermaye ve yatırımlar Anadolu'ya yönlendirilmiştir. Eskişehir de bu yıllarda kamu yatırımlarının yoğunlaştığı kentlerden biri olma özelliğini taşır. Bu nedenle 1923-1950 yılları kentte çeşitli sanayi tesislerinin kurulduğu bir süreçtir. Cumhuriyet öncesi tek sanayi kuruluşu olan DĐY Cer Atölyesi, nitelikli iş gücünün yetişmesini sağlayarak sanayiinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ustalaşmış işgücünün yanında, Tayyare Bakım ve Cer Atölyesi dışındaki tesislerin (taş ve toprağa dayalı üretim yapan kiremit fabrikaları ile tarımsal hammaddeye dayalı üretim yapan un ve şeker fabrikaları) hammaddeyi yakın çevreden sağlaması, demiryolu aracılığıyla üretilen mamul maddenin ülke içinde pazarlanması sanayiinin gelişme göstermesinde diğer etkenlerdir. Sanayiinin gelişmesi için gerekli bu olumlu koşulların sonucunda, 1924 yılında devletleştirilen Cer Atölyesi'ni, 1926 yılında kurulan Tayyare Bakım Atölyesi ve 1933 yılında kurulan Şeker Fabrikası gibi devlet kuruluşları izlemiş, aynı tarihlerde özel sektörcce kurulan un ve kiremit fabrikaları da kent bünyesinde yer almışlardır (Ertin, 1994).

Çizelge 5.4 1927 Sanayi Sayımı'na göre Eskişehir'de işyerleri ve çalışanların sayısı, (D.İ.E 1927 Sanayi Sayımı, 1969)

SEKTÖRLER	İŞYERİ SAYISI	ÇALIŞAN SAYISI
Tarım dayalı sanayii	324	836
Maden, maden işletmesi ve makine sanayii	217	517
Ağaç ürünleri sanayii	148	589
Dokuma sanayii	63	188
Maden çıkarma sanayii	53	402
İnşaat sanayii	35	198
Kimya sanayii	4	11
Kağıt ve basım sanayii	-	-
Toplam	844	2741

5.4.2 Fabrikanın Kuruluşu:

Eskişehir Şeker Fabrikası, “Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi” tarafından Türkiye İş Bankası (% 51), T.C. Ziraat Bankası (% 24.5) ve Sanayi ve Maden Bankaları’nın (% 25.5) iştirakleri ile ispiroto ve tali maddeler üretmek, pancar ve şeker sanayi için gerekli olan maddeleri yetiştirmek üzere kurulmuştur (Turan, 1958).

Şekil 5.71 1923-50 yıllarında Eskişehir’de yerleşim ve mekansal kullanım, (Ertin, 1994)

Fabrikanın kurulmasına karar verilen 1 Ekim 1932 tarihinden itibaren iki ay kadar süren incelemeler sonucunda, “Maschinenfabrik Buckau R. Molf Aktien Gesellschaft Magdeburg” Alman şirketine makineler ve inşaatla kullanılacak demirlerin siparişi verilmiş, bunu fabrikanın kurulacağı yerin saptanması, satın alınması, inşa ve nakil işlemlerinin yoluna konulması gibi ilk faaliyetlerin düzenlenmesi takip etmiştir (Turan, 1958).

1 Şubat 1933 tarihinde fabrikanın temelleri atılmış, 1 Nisan 1933 tarihinde montaj işlemlerine başlanmış, inşaat altı buçuk ay gibi bir sürede tamamlandıktan sonra 20 Ekim 1933 tarihinde ilk işletme çalışmalarına başlanmıştır. Fabrikanın açılış töreni 5 Aralık 1933 tarihinde yapılmıştır (Turan, 1958).

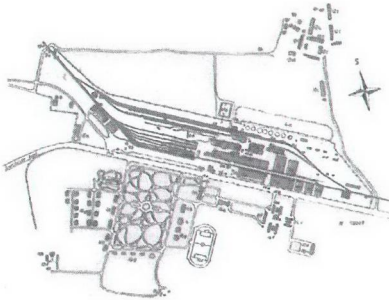
5.4.3 Planlama:

Fabrikanın üzerinde kurulduğu arazisi, 2627 metrelik bir kenarı Porsuk çayının sol sahiline, 1510 metrelik bir kenarı Eskişehir Tayyare Fabrikası arazisine, 2745 metrelik bir kenarı Eskişehir-Ankara demiryoluna ve 1228 metrelik bir kenarı da Eskişehir kentine dayanan 3 653 708 metre karelik bir alanı kaplamaktadır (Turan, 1958).

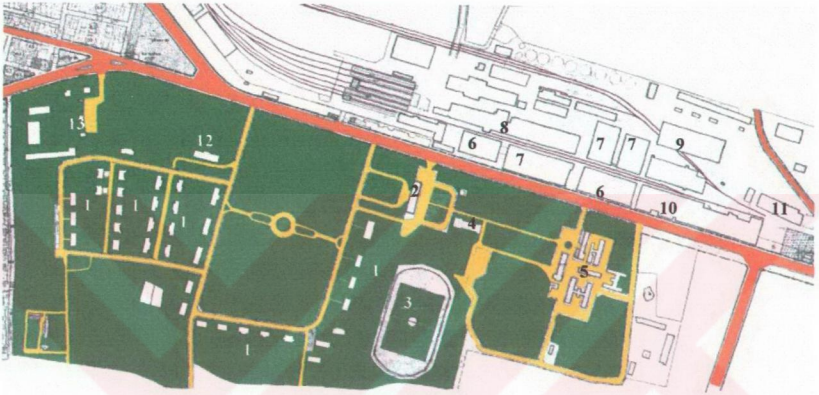
Şekil 5.72 Eskişehir Hava Fotoğrafı, (Kılıç, 1998)

Fabrikanın kuruluş döneminden kalma demirhane, dökümhane, marangozhane ve tamirhanelerden oluşan atölye toplulukları ise fabrikanın yedek parça gereksinimini karşılamak üzere 1969 yılında revizyona sokularak Eskişehir makine fabrikası haline dönüşmüşlerdir. Günümüzde şeker fabrikasının yer aldığı saha içinde 12.000 metre karelik kapalı 100 000 metre karelik genişleme alanına sahip bu tesisin yılda 6000 ton çelik ve döküm işleme kapasitesi vardır (Ertin, 1958).

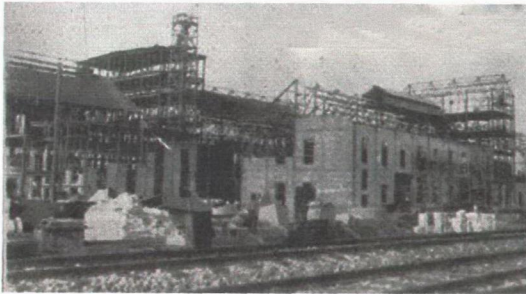
Şekil 5.73 Eskişehir Şeker Fabrikası, Yerleşim Planı, (Turan, 1958)

Fabrikanın yer seçiminde, demiryolu ile ulaşımın sağlanabileceği bir noktada olması ve yerleşim birimlerinden uzak olması gibi etkenler göz önünde bulundurulmuştur. Kompleksin içinde bulunduğu alan, fabrika binaları, depoları, yönetim birimleri, lojmanları, spor sahaları, okulu, hastanesi, ve özellikle çok yoğun yeşil dokusuyla organik bir düzenlemeye sahip bir yerleşimdir. Şekil 5.72, fabrikanın Eskişehir kentindeki konumunu, Şekil 5.73 ise, fabrika kompleksinin ilk kurulduğu dönemdeki yerleşim planını göstermektedir.

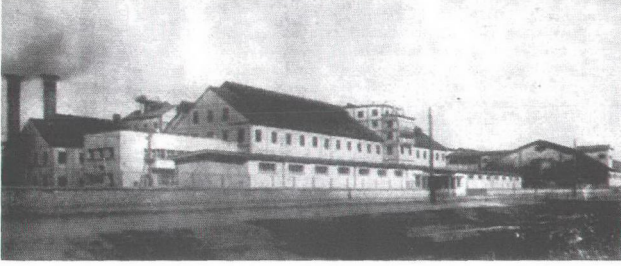
Şekil 5.74 Eskişehir Şeker Fabrikası yerleşim planı, (Eskişehir Belediyesi)

Şekil 5.74, fabrikanın bugünkü yerleşim planını göstermektedir. Bu planda, 1) lojmanlar, 2) misafirhane, 3) spor sahası, 4) yemekhane, 5) bekar işçi pavyonları, 6) fabrika binaları, 7) ambarlar, 8) tamirhane, 9) depo, 10) atölyeler, 11) marangozhane, 12) kız öğrenci yurdu, 13) tamir atölyeleri olarak gösterilmiştir.

Şekil 5.75 Fabrikanın yapım aşamasından bir görüntü (Turan, 1958)

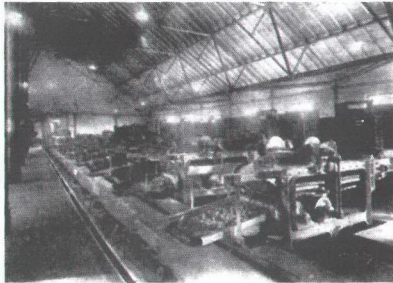
Aşağıda, şekil 5.76 ve 77'de fabrika binası görünmektedir. Mansart çatısı ile, bu dönemde Avrupa'da yapılmakta olan fabrika yapılarını andıran fabrika binası, masif yüzeyleri ve küçük pencere bölüntüleriyle sade bir binadır. Şekil 5.78'de, binanın iç mekanı görülmektedir.

Şekil 5.76 Fabrika binasından bir görünüş, (Turan, 1958)

Şekil 5.77 Fabrika binasından bir görünüş, (Turan, 1958)

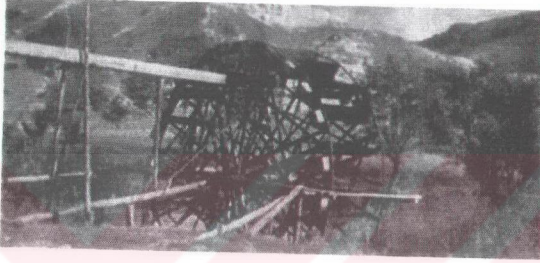

Şekil 5.78 Fabrikanın içinden bir görünüm, (Turan, 1958)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

5.4.4 Hizmetler ve Rekreasyon:

Fabrika, Nazilli, Kayseri ve Bursa'daki örneklerde olduğu gibi, Eskişehir'in ekonomik yaşantısına önemli katkıda bulunmuştur. Fabrikanın yakınından geçen Porsuk Nehri, su temini, enerji elde edilmesi ve ürünlerin nakliyatı gibi çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Fabrika, elektrik santrali, tamir atölyeleri ile kendi ihtiyaçlarını karşılayabildiği gibi, kentin de elektrik ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmuştur.

Şekil 5.79 Porsuk suyunun kullanımı, (Turan, 1958)

Fabrika ilk kurulduğu yıllarda hastanesi ile Eskişehir halkına sağlık hizmeti sunmuştur. Bu bina şu an kız öğrenci yurdu olarak kullanılmaktadır (Şekil 5.80). Şu an yemekhane olarak kullanılan bina, kuruluş yıllarında sinema olarak hizmet vermiştir. Misafırhane birimi ise daha önce yönetim binası olarak kullanılmıştır. Bu bina, beşik çatısı, söveli pencereleri ve masif taş yapısıyla, bu dönemde Türkiye'de hakim olan mimari dili yansıtmaktadır. Üretim fonksiyonunun getirisi olan sadelik ve düzen burada da kendini göstermektedir. Kompleksin diğer yapıları gibi, yönetim yapısı da, düzenlenmiş bir peyzaj içinde yer almaktadır. (Şekil 5.81-82).

Şekil 5.80 Kız yurdu, (Özel çekim)

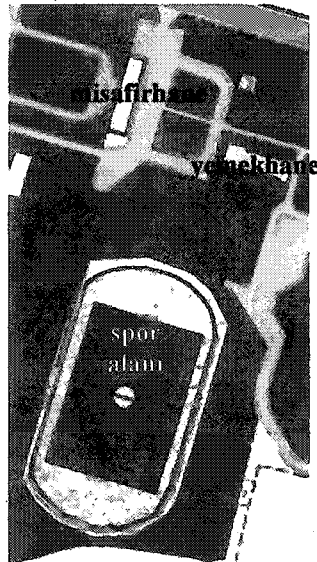

Şekil 5.81 Yönetim binası ve fabrika binasının birlikte görünümü, (Turan, 1958)

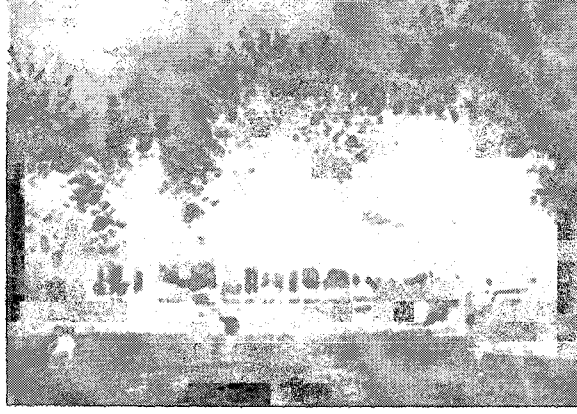

Şekil 5.82 Fabrika yönetim binasının bugünkü görünüşü, (Özel çekim)

Fabrika içinde ayrıca spor sahası ve çocuk bahçesi bulunmaktadır. Bütün kompleks, rekreasyon alanı olarak da kullanılabilen yoğun bir yeşil doku içinde yer almaktadır.

Şekil 5.83 Rekreasyon alanları, (Eskişehir Belediyesi)

Şekil 5.84 Fabrika çocuk bahçesi, (Turan, 1958)

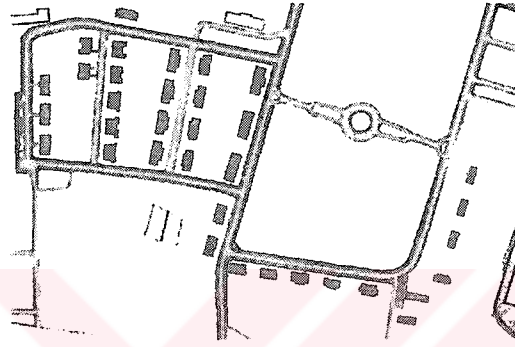
Şekil 5.85 Fabrikada çalışan kadın işçiler, (Turan, 1958)

5.4.5 Konutlar:

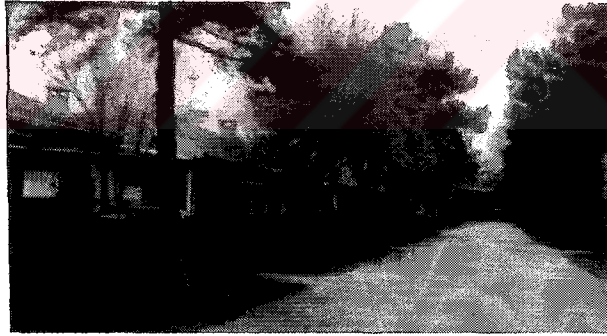

Şekil 5.86 Fabrikanın havadan görünümü, (Kılıç, 1998)

Fabrikanın lojmanları, fabrika kompleksinin güneyine yerleşmişlerdir. Şekil 5.86’da lojmanların fabrikayla birlikte yerleşimi görülmektedir. Bu konut birimleri, vaziyet planlarının netliği, tüm konutların tek katta ve yoğun bir yeşil doku içinde tasarlanmış olmalarıyla da dikkat çekmektedirler. Plan şemalarının basitliği ve içinde bulundukları peyzaj ile, kentin geleneksel dokusundan farklılaşan düzenli bir yapıya sahiptirler. Bu haliyle fabrika lojmanları, bu dönemde Avrupa’da ortaya çıkmaya başlayan “bahçe kent” uygulamalarını andırmaktadır. Tümüyle çalışanların ihtiyaçları doğrultusunda oluşmuş bir yerleşim birimi olan bu konutlar, aynı zamanda Eskişehir’in ilk toplu konut örneğini oluşturmaktadırlar.

Şekil 5.87 Fabrika konut alanları, (Eskişehir Belediyesi)

Şekil 5.88 işçi lojmanları, (Özel çekim)

Şekil 5.89 Lojmanlardan bir görünüm, (Turan, 1958)

6. SONUÇ:

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra, Türk halkı için yeni bir savaş, “çağdaşlaşma” savaşı başlamıştır. Bu savaşın kazanılması, gelişmiş ülkelerin düzeyine ulaşılması, ancak ekonomik yönden kalkınmayla gerçekleştirilebilirdi. Osmanlı'nın mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin tam bağımsız olarak kalkınabilmesi için, gelişmiş ülkelerin sömürgesi olmaktan kurtulması, dolayısıyla kendi tüketim mallarını kendisinin üretebilmesi gerekiyordu. Bunun yapılması ise ancak sanayileşme yoluyla olabilirdi. 1930'lu yıllarda istenilen düzeyde sanayileşmeyi sağlayacak bir özel girişimciler sınıfı Türkiye'de bulunmamaktaydı. Dolayısıyla, bu tip büyük kompleksleri kurma işini devlet üstlendi. Bunu sağlamak için, 1932 yılında B.B.Y.S.P. hazırlanmış, bu planın uygulanması için çeşitli ülkelere (özellikle Sovyetler Birliği) maddi ve teknik destekler alınmıştı. Bu plan doğrultusunda, hammadde ülkemizde bulunan temel tüketim maddelerinin üretimi için çeşitli fabrikalar kuruldu. Bu fabrikaların özellikle demiryolu hattı üzerindeki Anadolu kasabaları olarak seçilmeleri, Cumhuriyet'in modernleşme projesini tüm ülkeye yayma isteğinden kaynaklanmaktaydı. Fabrikalar, kuruldukları bölgede iş potansiyeli yaratmış, nüfusun artmasına neden olmuş, sahip oldukları işlevlerle fabrika çalışanlarına olduğu kadar yöre halkına da hizmet vermişlerdir. Yalnızca ekonomik kalkınma değil, sosyal değişimleri de beraberinde getirmiş olan bu kompleksler, Anadolu kentlerinde modernleşme yolunda atılan ilk adımlardan biri olmuşlardır. Planlı yerleşmeleri, sağlık, eğitim ve altyapı hizmetleri, sinema salonları, spor alanları, lokalleri ve yeşil alanlarıyla kendi içlerinde küçük birer kentsel model oluşturan bu komplekslerin getirdikleri en önemli değişiklikler şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Nüfus Artışı: Fabrikalar, ihtiyaç duydukları işçi potansiyeli ile çevre bölgeler için önemli birer çekim merkezi haline gelmişler, kırsal bölgelerden kuruldukları bölgelere nüfus akışına neden olmuşlardır. Gelir düzeyinin artmasıyla beraber, yaşam standartlarının da yükselmesi, göç olayıyla birleşince nüfus artışına neden olmuştur.
- 2) Sanayileşme: Fabrika kuruluşlarının etrafında, zamanla yan sanayi kuruluşları oluşmaya başlamış, fabrikaların kuruldukları bölgeler ticari yapılar, küçük sanayi siteleri gibi ekonomik amaçlı fonksiyonlar için çekim bölgeleri haline gelmiş ve bu bölgeler zamanla ekonomik merkezler haline dönüşmüştür. Fabrikalarda yetişen elemanlar yeni açılacak fabrikalar için eğitici güç haline gelmiş, bu fabrikalarla edinilen deneyim ve sermaye ile yeni sanayi kuruluşları oluşmaya başlamıştır.

- 3) Kentleşme: Nüfus artışı ve sanayi kuruluşlarının ortaya çıkması beraberinde kentleşmeyi getirmiştir. Yeni gelen nüfusun barınma ihtiyacı yanında gereksinim duyduğu tüm fonksiyonlar (ulaşım, eğitim, sağlık, rekreasyon, vb.) zaman içinde oluşmaya başlamıştır. Fabrikaların kentsel ölçekteki en önemli fiziksel etkileri, konut alanları için itici bir unsur oluşturmaları ve etraflarında yeni sanayi bölgelerinin gelişmesiyle kent formunun oluşumunu şekillendirmeleri olmuştur. Yerleşim kararları ve fonksiyonları itibariyle çevreleriyle doğrudan etkileşim içinde bulunmayan fabrikalar, kapladıkları çok geniş alanlar ile kent içinde büyük bağımsız lekeler olarak yer almaktadırlar.
- 4) Sosyal yaşantıda değişimler: Fabrikaların altyapı, eğitim ve sağlık hizmetleri ve sağladıkları rekreasyon olanakları, yalnızca fabrika çalışanlarına yönelik olmakla kalmamış, aynı zamanda çevre halkının da bunlardan faydalanması sağlanmıştır. Fabrikaların, kendi mekanlarında (yemekhane, balo salonu, sinema salonu, vb.) düzenledikleri çeşitli etkinlikler (cumhuriyet baloları, film gösterimleri, tiyatro temsilleri, spor karşılaşmaları, vb.) halkın bir araya gelerek sosyal ilişkiler kurmalarına yardımcı olmuştur. Kadınların da işçi olarak fabrikalarda çalışmaya başlamaları, ekonomik ve kamusal alanda yaşama katılmalarını ve sosyalleşmelerini sağlamıştır. Fabrikaların düzenledikleri okuma-yazma kursları ile, çalışanlar okur-yazar hale gelmişlerdir.
- 5) Dünya pazarına katılım: İncelenen örneklerdeki fabrikalar, hammadde olarak hem çevre bölgelerde üretilen tarımsal ürünlerden faydalanmakta (pamuk, şeker pancarı) hem de yurtdışından ithal hammadde temin etmekteydi (merinos yünü). Bu da Türkiye’de üretilen ürünler için bir pazar oluşması anlamına gelmektedir. Fabrikalarda üretilen ürünler, yalnızca Türkiye’de tüketilmemiş, çeşitli ülkelere de ihraç edilmiştir. Her ne kadar Erken Cumhuriyet döneminde zorunluluklar dolayısıyla dışarıya kapalı bir ekonomik sistem uygulanmış olsa da, bu durum Anadolu’da tarımsal yapının çözülerek sanayi üretime geçilmesi, dolayısıyla kapitalist dünya pazarına entegre olma yolundaki en önemli adımdır.

Modernleşmenin temel özellikleri olan sanayileşme, kentleşme, nüfus artışı ve dünya pazarına katılımı (Heynen, 1999), fabrikaların kurulduğu bölgelerde gözlemek mümkündür. Dolayısıyla Cumhuriyet’in modernleşme projesinin Anadolu kentlerini hedef alan bölümünün sanayileşme aracılığıyla kısmen de olsa gerçekleştiği söylenebilir. Bu fabrika kompleksleri ve

çevrelerinde oluşturdıkları etkiler, modernleşme projesinin ekonomik, toplumsal ve mekansal yansımalarını içermektedir.

Fabrika binaları, daha önce de söz edildiği gibi, bölgesel koşullardan bağımsız olarak tümüyle sanayi üretiminin ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde tasarlanmışlardır. Fonksiyonları dolayısıyla büyük açıklıklara sahip olan bu yapılarda, bu dönemde Türkiye için yeni olan betonarme ve çelik sistemler kullanılmıştır. Fabrika yapılarının dışındaki binalarda (müdüriyet binası, yemekhane, sinema, lokal vb.) dönemin rasyonel ve fonksiyonel tutumunun izlerini görmek mümkündür. Bu yapılarda, asal geometrik formlar, simetrik düzenlemeler ve kübik formların kullanıldığı görülmektedir. Yatayda uzanan hatlar, girişlere ulaşımı sağlayan geniş merdivenler, dış cephe malzemesi olarak taş kaplama ya da sıva kullanımı, söveli pencereler, yer döşemelerinde kullanılan dökme mozaik bu yapılarda ortak olarak rastlanan özelliklerdir. Sovyet kredisi ve teknik desteği ile yapılmış olan Nazilli ve Kayseri fabrikalarında ise, yine bu dönemde hakim olan Rus Konstrüktif mimarisinin etkilerini görmek mümkündür. Rasyonel parçaların armonik bir biçimde bir araya gelmeleri, ve bu parçaların tek başlarına okunabildikleri gibi, bütünün bir ögesi olarak hareket etmeleri, bu binaların en önemli özellikleri olarak göze çarpar.

Bu doğrultuda, bu fabrika yapıları, dönemlerinin ekonomik, sosyal ve ideolojik ortamlarının ve mimari dilinin somut birer örneği olarak Türkiye'nin 20. yüzyıl mimarlık mirası içinde önemli birer yere sahiptirler. Bazıları özelleştirme kapsamına alınan, giderek etkinliklerini kaybeden ve bir kısmı da tümüyle kapatılan fabrikaların durumları bugün şu şekilde özetlenebilir: 1998 yılında İzmir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tarihi eser olarak tescillenmiş olan Nazilli Basma fabrikası Şubat 2002 tarihinde kapatılmıştır. Fabrika binalarının müze olarak dönüştürülmeleri, fabrika arazisinin ise rekreasyon alanı olarak kullanılması düşünülmektedir. Halen işlemeye devam eden Kayseri Dokuma Fabrikası'nın binaları da tescillenmiş ve Erciyes Üniversitesi'ne devredilmiştir. Burası da kendisi hakkında verilecek olan kararı beklemektedir. Bursa Merinos Fabrikası'nın da binaları tescillenmiş durumdadırlar ve fabrika halen işler durumdadır. Eskişehir Şeker Fabrikası da faaliyetine devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- Ahmad, F., (1999), Modern Türkiye'nin Oluşumu, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Aldan, H.O., (1990), Nazilli İmar Planı Araştırması, Nazilli Belediyesi.
- Altun, M., (2001), Cumhuriyet'in Kuruluş yıllarında Bursa ve Merinos, T.C. Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bursa.
- Aru, K.A., (1998), Türk Kenti, YEM Yayınevi.
- Asiliskender, B., (2002), Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride Modern Kimlik Arayışı, Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bina Bilgisi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Aslanoğlu, İ., (1980), Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara.
- Benevolo, L., (1981), Modern Mimarlığın Tarihi, Birinci Cilt: Sanayi Devrimi, Çevre Yayınları
- Bilgin, İ., (1998), *Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyet'in İmarı*, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık, Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço 98 Yazı Dizisi.
- Brzezinski, Z., (1960), The Politics of Underdevelopment, Pentony, D.E., ed., The Underdeveloped Lands: A Dilemma of the International Economy, Chandler Publishing Company, San Fransisco.
- Bursa Büyükşehir Belediyesi, (2001), Bursa Kültürpark ve Çevresi Planlama ve Tasarım Yarışması Bilgi Kitabı.
- Cooke, C., (1989), AD Architectural Design, Vol:59, No:7/8, London
- Crawford, M., (1995), Building The Workingman's Paradise, The Design of American Company Towns, Verso, London,
- Dean, P., (1965), The First Industrial Revolution, Cambridge University Press,
- Eroğlu, H., (1983), *Atatürk ve Devletçilik*, Atatürkçülük (Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler), İkinci Kitap, Genel Kurmay Basımevi, Ankara.
- Eroğlu, H., (1990), Türk İnkılap Tarihi, Savaş Yayınları, Ankara.
- Ertin, G., (1994), Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi, Anadolu Üniversitesi Yayınları,
- Giddens, A., (2001), Sosyoloji, Eleştirel Bir Giriş, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Giedion, S., (1967), Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition, Harward University Press, Cambridge.
- Goodman, D., Chant, C., (1999), European Cities and Technology, Industrial to Post Industrial City, Routledge, London.
- Günay, S., (1937), *Türk ve Sovyet Arasındaki Endüstri Münasebeti*, L'illustration de Turquie, Mayıs 1937

- Heynen, H., (1999), *Architecture and Modernity*, MIT Press, Cambridge.
- Hobsbawm, E.J., (1998), *Sanayi ve İmparatorluk*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Hobsbawm, E.J., (2000), *Devrim Çağı*, Dost Kitabevi, Ankara.
- İnan, A., (1972), *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, 1933*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnan, A., (1989), *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnegöllü, A., (1998), *Levend Mahallesinin Mekansal Analizi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yapı Elemanları Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Kadioğlu, H., (1968), *Nazilli'de Sosyal Faaliyetler*, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Kasaba, R., (1999), *Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, ed: Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kepenek, Y., Yentürk, N., (1996), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi.
- Kılıç, L., (1998), *Eskişehir*, Eskişehir Valiliği.
- Kili, S., (1981), *Atatürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Kocatürk, F., (1988), *Türkiye'de Küçük Sanayinin Gelişimi ve Küçük Sanayi Siteleri*, Kayseri Eski Sanayi Sitesi Örneği, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kostof, S., (1991), *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, Thames and Hudson, London
- Kuyucuklu, N., (1986), *Türkiye İktisadi*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- Mantoux, P., (1961), *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century, an Outline of the Beginnings of the Modern Factory System in England*, The Macmillian Company, New York.
- Nazilli Belediyesi, (1987), *Nazilli, Dün, Bugün, Yarın*, Nazilli Belediyesi Yayınları.
- Ökçün, A.G., (1998), *Osmanlı Sanayii 1913-1915 yılları Sanayi İstatistikleri*, Tarihi istatistikler Dizisi, c:4, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Pamuk, Ş., (1999), *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Pevsner, N., (1976), *A History of Building Types*, Bollingen Series, XXXV. 19, Princeton University Press
- Serin, N., (1963), *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:167-149, Ankara.
- Sümer Holding A.Ş., (1991), *Tanıtım Broşürü*, Sümer Holding A.Ş. Kayseri Pamuklu Sanayi İşletmesi.
- Taner, T., (1971), *Türk Devrimi ve Sonrası*, Doğan Yayınları, Ankara.

Tayanç, T., (1973), Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl, Milliyet Yayınları.

Tekeli, İ., (1998), Atatürk Türkiye'sinde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması, Arredamento Mimarlık, 98/10, S:100+7, s:60-63.

Toprak, Z., (1985), *Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c:5, İletişim Yayınları, İstanbul.

Toynbee, A., (1966), The Industrial Revolution, Beacon Press, Boston

Turan, V., (1958), 30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii, 1926-1956, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı No.48, Ankara.

Tümertekin, E., (1985), *İstanbul'da Sanayi Alansal Dağılımındaki Değişimler*, Kentleşme Sanayileşme Etkileşimi, Bir Sanayi Kentinin Planlama ve Uygulama Sorunları Eskişehir Örneği Kolokyumu, Eskişehir.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (1969), 1927 Sanayi Sayımı, Ankara.

Türkiye Ticaret Postası, (1948), Yıl 2, sayı 350/103, 14 Temmuz 1948, İstanbul, yay: Tekin Erer

Yorulmaz, E., (1983), *Sümerbank'ın Türk Sanayiindeki Yeri*, Sümerbank aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, Temmuz Sayı:213.

Yurt Ansiklopedisi, (1981), Türkiye İl İl; Dünü, Bugünü, Yarını, c:3-7, Anadolu Yayıncılık A.Ş., İstanbul.

İNTERNET KAYNAKLARI

[1] <http://www.kmtspace.com/chernikhov3.html>

FOTOĞRAF VE HARİTA KAYNAKLARI

Bursa Sümerholding A.Ş. Merinos Yünlü Sanayi İşletmesi Arşivi.

Celal Bayar Vakfı, Umurbey.

İzmir İki numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu

Kayseri Sümerholding A.Ş. Dokuma Fabrikası Arşivi.

Kayseri Belediyesi.

Nazilli Sümerholding A.Ş. Basma Fabrikası Arşivi

Nazilli Belediyesi.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Tarihi	29.04.1977
Doğum Yeri	Aydın
Lise	1988-1995 Aydın Adnan Menderes Anadolu Lisesi
Lisans	1995-1999 Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü
Yüksek Lisans	1999-2001 Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimari Tasarım Programı
Çalıştığı Kurumlar	2000- Devam Ediyor Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Çevre Düzenleme Bilim Dalı Araştırma Görevlisi

